

NÉMETH LÁSZLÓ

GALILEI

(A dráma „pere” 1953-56)

A könyv a Csokonai Színház kiadványa
Megjelenését támogatta Debrecen város Önkormányzata
és a Németh László Társaság

Felelős kiadó:
LENGYEL GYÖRGY
igazgató, művészeti vezető

A kötet szerkesztésében munkatárs:
TÖREKI ATTILA

1994

Tartalom

Lengyel György: Bevezető	5
Görömbei András: Németh László két Galileije (bevezető tanulmány)	7
Németh László: A Galilei együttesének	15
A Galilei története Németh László életrajzában (szerkesztette Lakatosné dr. Németh Ágnes)	31
A Galilei története Németh László levelezésének tükrében (szerkesztette Lakatosné dr. Németh Ágnes)	50
Illés Endre: Egy vacsora emléke – Németh László Galileije	76
Szakonyi Károly bevezetője a IV. felvonás elé	81
Németh László: Galilei c. történeti drámájának eredeti IV. felvonása. Németh László kézírata szerint	82
Tolnay Károly: Galileo Galilei utolsó arcképe	99
Az egyházi rehabilitáció hivatalos dokumentumai	101

BEVEZETŐ

Még az előző színházi évad befejezése előtt kezdtük el a 94/95-ös szezont tervezni, s így Németh László egy drámájának műsorratúzését is. Amikor elkezdtem számomra legkedvesebb műveinek újraolvasását, az egyik kötetből kihullott egy elsárgult újságlap, amely Illés Endre esszéjének lapkivágása volt. (E kötet olvasói a 76. oldalon olvashatják.)

Megjelenése idején tettem el a két nagy író igaz barátságának e kivételes dokumentumát, s mementóként is, ha valaha megrendezhetem a Galilei c. drámát, meg kell keresni a tanulmányban említett ismeretlen, be nem mutatott, „eltanácsolt” eredeti IV. felvonást. Mikor a Galilei színrevitelét elhatároztuk, Szakonyi Károly drámaíróval, színházunk dramaturgiai tanácsadójával „nyomozásba” kezdtünk. Nagy szerencsénkre különleges támogatóra találtunk LAKATOSNÉ DR. NÉMETH ÁGNES, az író leánya személyében. (Minderről kérem olvassák el Szakonyi Károly írását a 81. oldalon.)

Így első ízben a Csokonai Színházban most elevenedhet meg a tragikus utat bejárt Németh László mű eredeti IV. felvonása, amelyet, mint olvasni fogják, az író hitelesnek tartott.

Emellett még néhány más részlet, régebben ugyancsak eltanácsolt sor és motívum is először szólalhat meg.

Bemutatónk idején rendezi meg a Németh László Társaság következő ülését városunkban, éppen drámaírói munkásságáról. Ez a tanácskozás alkalmat adhat majd a közös gondolkodásra a Galilei különös, valóban történelmi sorsáról. Kérésünkre Németh Ágnes a kettős esemény alkalmából megjelenő izgalmas kötetet állította össze, amely irodalom és színháztörténeti „tanú” lesz író és mű sorsáról, az 1950-es évek irodalmi és színházi életének diktatórikus, művészetellenes inkvizíciójáról Németh László drámája, a Galilei ellen.

Kötetünk első részében ennek a „pernek” az anyagát jelentetjük meg, többek közt számos első ízben publikált levél és írás segítségével.

A második rész a Galilei dráma IV. felvonásának már említett „ősváltozatának” közlése eredeti formájában, természetesen ugyancsak első ízben. (Előadásunk ezt a hiteles szöveget szólaltatja meg némi óvatos retusálással, hiszen a megtalált kéziratban Németh László a később történtek miatt nem dolgozott tovább.)

A kötet harmadik része az eddig csak a L'OSSERVATORE ROMANO-ban megjelent dokumentumok újraközlése. Úgy gondoltuk, rendkívül érdekes megismertetni a dráma híveivel annak a hosszú folyamatnak az eredményét, amellyel II. János Pál pápa végülis igazságot szolgáltatott Galileinek, s alapvető érvényű gondolatokat fogalmazott meg

a tudomány és az egyház kapcsolatáról is.

Így a Galilei 1994 szeptemberi Csokonai Színház-beli felújítása egyrészt bemutató is lesz (IV. felvonás), másrészt Németh László, a dráma és Galilei hármas rehabilitációjának szellemi jegyében születik.

Ritka szép és felelősségteljes feladat vár ránk.

Lengyel György
igazgató-művészeti vezető
a Galilei rendezője

Görömbei András: NÉMETH LÁSZLÓ KÉT GALILEIJE

Négy évtizedes rejtély oldódik föl, s ugyanakkor újabb érdekes dimenziókat kap ez a rejtély ezzel a könyvecskével.

Németh Lászlót a magyar irodalom Odüsszeuszának nevezte Sütő András, mert „nálánál gazdagabb tarsollyal a magyar irodalomban senki sem tért meg nagy utazásokról... A szellem óceáni kikötőit nyitotta meg a magyar írás számára.” Életműve mennyiség tekintetében monumentális, szellemi gazdagsága és erkölcsi igényessége lenyűgöző.

Ennek a hatalmas terjedelmű és kiemelkedő értékű életműnek egyik kulcsműve, magaslati pontja az 1953-ban írt *Galilei*. Ezt a darabot az írói önkomentár és a szakirodalom egybehangzóan kiemelkedő értékű alkotásnak, Németh László legjobb drámájának tekintette már keletkezésekor, s ezt az értékelést a későbbi alapos elemzések, tanulmányok is megerősítették.

Az irodalomtörténeti tanulmányok szerzői a *Galileinek* csak a „rontott” változatát ismerhették és értékelhették. Mindmostanáig csak ez jelent meg nyomtatásban. Ezt közölték a későbbi kiadások, sőt az életműsorozat drámakötete is.

Különös ez, hiszen az értő jóbarát, Illés Endre, a kézirat mindkét változatának egyik első olvasója az eredeti változatot tartotta jobbnak, többnek, igazabbnak. Maga Németh László egy 1958-as levelében „erkölcsi nagyképűsködésnek” minősítette az átdolgozott változatot. Azt írta róla, hogy szégyelli azt. A két változat között viszont nemcsak lényeges különbséget látott hanem egyenesen ellentétet: „Valóban az ellentétet írtam meg minimális változtatással.”

Az irodalmi köztudatban benne volt valamelyest az eredeti változat is. A *Galilei* évekre olyan bonyodalmakat okozott Németh Lászlónak, hogy azokat egy újabb Galilei pör gyanánt élte át. Erről részletesen beszámolt *A Galilei együttesének* című műhelytanulmányban, melyet felolvasott a Nemzeti Színház első próbáján, majd közre is adott az *Új Hang* 1956. szeptemberi számában. A hatvanas évek végén pedig az életműsorozata elé írt pályarajzában részletesebben ismertette a *Galilei* első, a közönség számára hozzáférhetetlen és ismeretlen változatának negyedik felvonását, mint a kötetekben olvasható második változatot: „Galileit eredetileg a visszavonás szégyenébe merülten látjuk viszont a felvonás elején; a Torricelli-beszélgetésben azonban rájön, hogy ez a visszavonás csak azokra szégyen, kik kierőszakolták: természeti igazságokat nem lehet visszavonni, az ő „becsülete” épp azt követeli, hogy a tudomány harcát föl nem adva, új természettörvényeket fedezzen fel. Ez volt a történelmi igazság, ez felelt meg a helyzetnek is, amelyben éltünk: a merev, nyaktörő igazságszeretetet

az igazság fele húzódás váltotta föl. Csakhogy így mindenki mondhatná, hallottam, hogy fontosabb dolga van a földön. Ebben volt valami igaz, s én ráálltam, hogy Galileiből félig-meddig bukott embert csináljak.”

Az irodalom lényegéhez hozzátartozik az, hogy maga a mű semmiféle más jelekkel, leírásokkal nem helyettesíthető. Az önkomentárok tehát nem elégitették ki az olvasói kíváncsiságot, hanem még jobban följajzották azt.

A Németh László műveiről szóló igen gazdag szakirodalom egyik különös vonása az, hogy érdemi megállapításai sorra Németh László önkomentárjain alapulnak. Az írói önelemzéseket általában kétellyel nézi az újabb irodalomtudomány, Németh László esetében azonban többnyire félre lehet tenni ezt a kételyt. Ő kitűnő irodalomtörténész és kritikus is volt. Saját műveinek és eszmevilágának legmélyebb és legtömörebb értelmezését ő maga adta meg.

Ez a tény természetesen nem azt jelenti, hogy fölösleges munkát végzett volna és végezne az a könyvtárnyi szakirodalom, amelyik Németh László életművét elemzi. Az írói önkomentár leginkább a keletkezéstörténet és az írói szándék feltárásában eligazító érvényű. Szándék és végeredmény igen gyakran különbözik is egymástól. A legnagyobb művészek esetében ez a különbség többnyire abban nyilvánul meg, hogy a mű megvalósítja az írói szándékot, de azon túlmenően még sok-sok olyan jelentést is hordoz, melyekre maga az író sem gondolt alkotás közben. Így fedezhette fel a szakirodalom az *Iszony* tökéletes lélekelemzésében a gazdag társadalomrajzot, s így fedezhette fel maga az író alkotás közben saját regényének már megteremtett mitológiai rétegét. Így csodálkozhatott azon Németh László, hogy *Galilei* című drámájának milyen sokféle, számára is meglepő értelmezését adták ellenségei és barátai egyaránt. Be kellett látnia, hogy ezeknek az értelmezéseknek is alapot ad maga a mű, jóllehet, az író ezek többségére nem is gondolt alkotás közben.

Az újabb irodalomtudomány az olvasói értelmezést a műalkotás szerves részének tekinti, a műalkotás minden egyes értelmező olvasóban újra teremődik. Ezek az értelmezési horizontok kiegészítik egymást, egymásra is hatnak, összeadódnak. A jelentős műalkotás mindig újabb és újabb jelentésrétegekkel tárulkozik föl az olvasó előtt, minden kornak van mondanivalója, mert minden kor olvasóját aktív együtt-teremtő munkára ösztönzi. A Galilei esetében még izgalmasabb jelenség tanúi vagyunk: nemcsak az olvasók, külső értelmezők, hanem maga az író is különféleképpen, sőt ellentétesen ítélte meg az idők folyamán művének változatait.

A *Galilei együttesének* (1956) írt tanulmánya szerint az új változatot érezte önmagával „összehangzóbb”-nak. Két évvel később éppen ezt a

változatot tartotta szegyennek.

Valóban irodalomtörténeti jelentőségű az, hogy ebben a kötetben végre a Galilei eredeti negyedik felvonása olvasható. Fontos az is, hogy a vele kapcsolatos önkomentárokat és egyéb dokumentumokat itt összegyűjtve kapja kézhez az olvasó. Így teljes és igaz képet kaphat végre e jelentős műről.

Aki csak A *Galilei együttesének* írt tanulmányból, illetve Németh László *Negyven év* című pályarajzából ismerte a Galilei eredeti változatát, akár rossz hangulatú tűnődésbe is foghatott:

Melyik hát Németh László *Galileije*?

A diadalmas vagy az összeroskadó?

Hogyan lehet egy darabnak két, egymással ellentétes befejezése?

Kaphat-e egy dráma teljesen változatlan első három felvonása a negyedikben utólag ennyire ellentétes befejezést?

Hogyan képviselhet azonos szituációban egymásnak ellentmondó két magatartást éppen annak az írónak a hőse, akit erkölcsi kérdésekben oly kérlelhetetlennek ismerünk, aki szerint a magatartás a műben esztétikai minőségként jelenik meg?

Mindezekre a kérdésekre gazdag és megnyugtató választ kapunk ebben a kötetben.

A dráma eredeti negyedik felvonásának közlése végre módot ad arra, hogy összevessük a két változatot. A *Galilei* keletkezését és fogadtatását megvilágító dokumentumok pedig érzékletesen jelenítik meg azt az újabb drámát, amelyet magának a szerzőnek kellett átélnie darabja miatt az ötvenes évek első felében. A mű és a szerzői kommentárok, magyarázatok, a korabeli dokumentumok egyaránt roppant izgalmas olvasmányok. Érzékletesen mutatták be Németh László szellemi műhelyét és szellemi küzdelmét. Nem hagynak kétséget afelől sem, hogy Németh László *Galileijének* mindkét változata remekmű, s afelől sem, hogy mindkét dráma hiteles alkotása a szerzőnek.

Az eddig ismert második változatot sem véletlenül becsülte oly nagyra a szakirodalom. A nagyobb sodrású, tökéletesebb első változat sem hatálytalanítja azt.

A két változat együttes ismerete, együtt-szemlélhetősége különös írói küzdelmet és tanulságos szemlélet-módosulást mutat Németh László pályáján.

Németh László maga a *Galileivel* kapcsolatban többször elutasítja a közvetlen önéletrajzi vonatkozások feltételezését, más helyen azonban többször beszél maga is arról, hogy minden alkotása önvallomás is. A *Galileiről* szólva is pontosan érzékelteti, hogy a történeti anyagot is csak akkor tudja gazdag jelentéstartalommal egyetemes érvényűen műalkotássá

teremteni az író, ha bele tudja azt kapcsolni a maga személyes áramkörébe. Németh László drámáinak egyik csoportja az igazságszeretet tragikus hőseit állítja elénk. Olyan személyiségek ők, akiket az igazságszeretet és a kötelességtudás megszállottsága juttat feloldhatatlan konfliktusokba. Ezek a hősök életük árán is vállalják eszményeiket. Nagyformátumú személyiségek, akiknek nincs egyetlen drámai ellenfelük, maga a sors, az egész méltatlan közeg az elbuktatójuk. Eszményeikhez az életüknel is jobban ragaszkodnak. Küldetésüket életük árán is teljesíteni próbálják. Vállalják vétlen vétségüket is. Oidipusz-szerű hősök. Ez a görög tragédiákra jellemző erkölcsiség formálja a legismertebb Németh-drámák szemléletét.

A negyvenes évek végén, ötvenes évek elején Németh László eredeti alkotások közlésétől eltávolítva, a műfordítás „gályapad”-jára kényszerítve élt, s a gályapadból, a kényszerűségből teremtett „laboratórium”-ot. A vásárhelyi gimnáziumban tanítva, óráira készülve mélyedt el Galilei életének történetében. Az újkori tudomány sok áldozatot követelő diadalát tanította diákjainak. A minőségiszocializmus eszméjének képviselőjeként keserűen szemlélhette a maga méltatlan sorsában is a dogmává emelt ideológia értelem- és értékellenes pusztítását. Rendkívül érzékeny, sérülékeny alkatú művész volt. Sokszor érezte teljesen kilátástalannak a helyzetét. Az emberi lét tragikumát szemlélte a teremtő ember magáramaradásában, kiszolgáltatottságában. Korábbi hőseinek szinte emberfölötti erkölcsi szigorúságát, következetességét bizonyos értelemben folytathatatlanná, követhetetlenné tette számára az ötvenes évek elejének emberhez méltatlan politikai szituációja. Ha ennyire hitvány a közeg, amellyel küzdeni kell, nem éri el célját a nagyobb minőség önfeláldozása, hiszen ez a közeg fel sem fogja a veszteséget, ennek nem érdeke a minőség óvása.

Az inkvizícióval szembekerülő Galilei élettörténetében Németh László arra látott modellt értékű mintát, hogy egy nagyobb cél érdekében, s a nyilvánvaló igazság ismeretében vállalható a magas mértékű erkölcsi elvek külsőleges megsértése is. Az ilyen „erkölcsi vétség” azt a közeget minősíti, amelyik kikényszeríti a „bünt”, Németh László drámájában sokan próbálták meggyőzni Galileit arról, hogy vissza kell vonnia felismeréseit – az élete mentése érdekében. A természettudomány felfedezett igazságain nem változtathat a kényszerűségben fogant visszavonó vallomás.

Ha az eredeti befejezés ismeretében olvassuk a darabot, a megelőző fölvonásokban is erőteljesebbnek meggyőzőbbnek érezzük ezt az érvelést.

Egyéb, Galileit segítő, egyértelműen az ő pártján álló emberek mellett kulcsfontosságú ebből a szempontból Castelli apát szerepe: egyházi emberként is Galilei mellett áll. Nem véletlen tehát, hogy Németh László

hajthatatlan maradt azzal a kéréssel szemben, amelyik arra irányult, hogy Castelliből negatív figurát teremtsen. Castelli a per után is azokat az érveket erősíti Galileiben, melyek igazolják őt. Azt hangoztatja Galilei előtt, hogy hiába tiltotta a pápa a kopernikuszi tanokat, azok a tiltással nem némultak el. Castelli apát is a tudományt tartja illetékesnek a természet megismerésében, nem pedig a kinyilatkoztatást. Axiomatikusan megfogalmazza Galilei megnyugtató végett, hogy „A kinyilatkoztatás... nem lehet ellentétben a természettel, amely szintén istentől való.”

Emellett Galilei ítéletét két bíboros, s maga Barberini sem írta alá. Tehát még a pápa testvére sem vállalta azt. A sienai érsek is Galileinek ad igazat, a *Dialogus* nagyszerű könyvnek, Galileit pedig a világ legnagyobb emberének tartja, saját palotáját ajánlja fel számára. Torricelli sem törődik az esküvel, őt a mű érdekli, szinte ugyanazokkal a szavakkal intézi el az esküt, mint Galilei segítőitársai: „Az eskü azokat terheli, akik kierohtették.” Mindezek folytatásaként hiteles Galilei fellobbanó indulata, mellyel Torricelli megértő, de akaratlanul is elnéző, a Gondviselésre utaló szavaira reagál: „Az én szégyenemet egy csökkentheti – ha azt ami bennem van s nem hagyott meghalni – mások is láthatják. S nem maga, Torricelli úr: az együgyűek is eltűnődnek – tán mégsem a csúzáért tette. – S én ezt még be fogom bizonyítani.” Ezért kap a mű zárósoraiban erős nyomatékot a megírandó mű, melynek Galilei az „*Új tudomány*” címet szánta: „Új tudomány – világos, józan, a kísérleteken nyugvó – ahelyett, aminek a nevében meggyötörtek.” Ez a vallomás öntudatot, méltóságot mutat. Az alapkérdésekben Galilei olyan bizonyosságról tanúskodik, amelyik igazolja életmentő döntését, hiszen az egész emberiség számára teremti meg a „kísérleteken nyugvó” világlátás-életszemlélet lehetőségét. Remek stilisztikai fogással – nevének megvetést sugalló elhallgatásával – semmisíti meg az inkvizíció, a dogmák világát.

Az eredeti változatban Galilei valóban az új tudomány diadalmas hőse. Igazának újabb bizonyításaira készül. Ennek a változatnak a kathartikus hatását a szennyből kiemelkedő, igazságában bízó, a jó ügy szolgálatát mindenáron vállaló személyiség belső megrendülése teremti meg: az, hogy igazságát csak ilyen áron képes képviselni egy hozzá méltatlan világban. Múlt és jövő harcának drámája is ez így. Az új igazságért hozott áldozat drámája. A túlélés parancsa, s a túlélés morális nehézsége egyszerre szólal meg benne. A külső hatalmat legyőzi a lélek ereje, az igazság bizonyossága. Galilei ezt a bizonyosságot a természettudománytól kapta, kételye a maga igazában nem lehet.

Ha minden ennyire meggyőző az első változatban, ráadásul a történelmi igazságnak is ez felel meg jobban, akkor miért írta át – külső ösztönzésnek is engedve – Németh László a negyedik felvonást?

Természetesen nem külső utasításra, nem megalkuvásból, Ennek a feltételezése is sértő volna Németh László életének és életművének ismeretében.

Éppen az indította el a Galilei hiteles történetére ráhangolódott, azt a maga galileista – gályapadból laboratóriumot teremtő – hajlamával azt összhangba hozó íróban az „ellenáram”-ot, hogy a maga XIX, századi erkölce nem nyugodott meg ebben a feldolgozásban. Bármekkora cél érdekében történt is a visszavonás. Ez az íróban megindult belső „ellenáram” találkozott össze a külső ösztönzéssel.

Értelmével belátta Németh László Galilei döntésének helyességét, érvelésével tökéletesen igazolta őt. Galilei utolsó mondataiban talán az az írói gondolat is hangot kapott, hogy Németh Lászlóhoz is méltatlan az a közeg, amelyik gyötri őt. Ezen a közegen neki is át kellene mentenie megírandó műveit. Németh László a maga abszolút érzékenységgel gyakran előre átélte a rá váró megpróbáltatásokat, s előre megadta a választ műveiben azokra. Ez a válasz korábbi műveiben az igazságszeretet hőseit mindig erkölcsi maximalizmussal kapcsolta össze: inkább a halált vállalták, mint a megalkuvást, vagy ha a kényszerűség közepette megalkudtak, akkor behaltak erkölcsi vétségük okozta gyötrelmükbe. Magában Németh Lászlóban ezért hagyott erkölcsi értelemben némi hiányérzetet Galilei oly sokfelől igazolt szerepvállalása.

Ezért írta meg a *Galilei* negyedik felvonásának új változatát, melyben Galilei erkölcsi megrendülésének ad minden egyéb érvet lefokozó hangsúlyt. A második változatban nincs Galilei számára erkölcsi feloldozás mert a Torricellivel való találkozás arról győzi meg, hogy a tudomány nélküle is továbbhalad, tévedés volt azt hinnie, hogy számára a tudás, a még meg nem írt mű erkölcsi felmentést adhat, az erkölcsi törvény nem ismer „tudóst és tudatlant”, mindenkire egyaránt érvényes. A második változat Galileije összetörik eme felismerés súlya alatt. Hiába védik mások ő nem menti fel önmagát.

Az első három felvonást változatlanul meghagyta Németh László, csak a negyedik felvonás egy részét módosította, s egészítette ki eme felismerés gyötrelmével. Ez a kiegészítés, hangsúlyáthelyezés aztán az olvasóban bizonyos értelemben is átrendezi a drámát. Ez a befejezés a maga hangsúlyának az előzményeit erősíti fel az olvasóban. Ez is hiteles befejezés.

Ugyanannak az előtörténetnek két különböző vége? Igen. Az első három felvonás gazdag és kiegyensúlyozott feszültségében mindkét lehetőség előzménye ott van. Ha nem tudná Galilei a maga igazát, vagy ha nem érezné a visszavonás erkölcsi súlyát, nem volna dráma.

A művészet és a lélektan ősidők óta ismeri a lelki reakcióknak az

ellentétükbe való átcsapását. Adott esetben a lélek ugyanarra az eseményre ellentétes módon válaszolhat. Galileiből a kikényszerített visszavonás éppúgy kiválthatja a dacos szembeszegülést, mint a teljes erkölcsi megsemmisülést. Korábban már kivallotta felismerését és szándékát egyaránt. Ha az annak ellenkezőjére kényszerítik, akkor nem az igazság érdekli ellenfeleit, senki sem hiheti, hogy az esküvel a véleményét is megváltoztatja. A visszavonás azonban kiválthatja belőle az erkölcsi megsemmisülés érzését is, hiszen erre éppoly érveléssor motiválja ezt is, mint az ellenkezőjét. Ez esetben nagyobb nyomatékot kap benne Giordano Bruno és Szókratész erkölcsi helytállása, s az a közvélekedés, amelyik mindig erkölcsi példát kér számon.

Ez a kétféle lehetőség Németh Lászlóban oly mélyen élt már a darab ötletének első kibontakozásakor, hogy két, különböző műfaji változatban is meg akarta írni Galilei történetét. A kamaradarab és a drámai költemény között tartalmi szempontból a mostani két változathoz hasonló különbség lett volna.

Az irodalmi műveket lehetséges világokként is értelmezhetjük. Németh László *Galileije* arra is példa, hogy egyazon író ugyanazt a tárgyat többféle, egyaránt lehetséges világként teremtheti műalkotássá. De ennél érdekesebb az, hogy a *Galilei* két változata egymást komplementer módon kiegészíti. *Contraria non contradictoria sed complementa sunt* – hangzik Niels Bohr komplementaritás elvének tétele: az ellentétes elemek nem ellentmondóak, hanem megfelelő módon kiegészítik e mást. A komplementaritás elvét újabban a lélektan és az esztétika egyaránt gazdagon hasznosítja. Az irodalomtudomány például a „nyitott mű” poetikájának leírásakor utal arra a lehetőségre, hogy bizonyos művek csak a lehetséges variációjuk összességével ragadhatók meg. S ezek az egymásnak látszólag ellentmondó variációk nem ellentétei, hanem kiegészítői egymásnak.

Németh László *Galileijének* mindkét változata szigorú motivációs rend szerint épül fel. Ez a két „zárt” mű azonban most már mindig kinyitja egymást: bármelyik változatot olvassuk és nézzük, virtuálisan mindig megjelenik bennünk a másik változat is. Ez pedig azért lehet így, mert Németh László drámájának mindkét változatában – a látszólagos ellentét ellenére – erőteljesen ott van a másik megoldás is. Az eredeti változatban is összeomlik Galilei erkölcsi felelősségének súlya alatt, csak aztán felemelkedik abból. Ezzel azonban nem kapcsolja ki személyiségének erkölcsi igényességét, csupán a nagyobb célra tekintve félretolja Giordano Bruno és Szókratész példáját. A második változat megtört Galileije pedig lényegében az eredeti változat fogadalmát ismétli meg zárszóként: „Ha idáig napfényem volt az igazság, most a szememre szakadó homályban a

lélegzetem lesz... Hisz a becsületem adtam érte... Az üdvösségemet, ha úgy akarja!” Németh László figyelmeztette a Nemzeti Színház együttesét a második változat próbái előtt arra, hogy „A tragikum itt csak héj, amelyen átvilágít a győzelem, s a játéknak is ezt kell éreztetnie.”

Mindkét változatban az igazságszeretet drámája áll előttünk: az igazság remélt diadalát az érte hozott erkölcsi áldozat szégyene árnyalja, az erkölcsi megrendülést viszont az igazság éthosza enyhíti. Ezért vállalhatta Németh László e darab mindkét változatát. Illés Endrétől tudjuk, hogy halála előtt azt kívánta, hogy mindkét befejezéssel jelenjék meg ez a drámája: „Ki-kí válassza azt, amelyik szíve szerint valódi.” Németh Lászlónak ez a végakarata most teljesült. Most már akár választhatunk is. De legyünk óvatosak. *Contraria non contradictoria sed complementa sunt.*

NÉMETH LÁSZLÓ: A GALILEI EGYÜTTESÉNEK

A negyvenes évek második felében egy alföldi városban voltam óraadó. Noha tanári diplomám nem volt, engedélyt kaptam, hogy pedagógiai kísérletként bármelyik tárgyat taníthatom. A VI. osztályban mint orvosra, rám bízta a biológiát, a következő évtől hozzávettem a vegytant, s a kettőből egy ötórás természetismereti tárgyat csináltam, amely a természettudomány legfontosabb ágairól adott valami tájékoztatót. E tárgy anyagát én történelmileg adtam elő; tanítványaimmal röviden az egész újkori természettudomány kibontakozásán végigmentünk s egyes fejezeteit ott iktattuk be, ahol a fejlődésben mint a kutató szellem új vívmányai megjelentek.

Ezt a természetismereti tárgyat a klasszikus fizika történetével szoktam bevezetni; a XVII. század elejéről, az új mechanika születésétől indultunk el, s a XIX. századi betetőzés, az energia megmaradás tana és az elektromágneses fényelmélet felé haladva, fölmerülésük történetével együtt ismertük meg azokat a fizikai fogalmakat, amelyek a vegytan és technológia, majd az élettan és kórtan tanításához szükségesek. Hogy a tárgyat vonzóbbá tehessem, átolvastam a hozzáférhető fizikatörténeteket. Így ismertem meg Galilei életét. Ő s Kepler volt a két nagy tudós, akit tanítványaimnak az év első óráján bemutatam.

De bár évente két osztályban is tanítottam ezt a tárgyat, s fejem azokban az esztendőben tele volt drámatervvel, egyetlenegyszer sem jutott eszembe, hogy Galileiről drámát is írhatnék. Sőt, Galilei pörét is inkább csak anekdotaként iktattam előadásomba, hiszen az ő nagy érdemének mi nem az égi, hanem a földi mechanika megalkotását tartottuk, az elemi földi mozgások, mint a szabadesés, ingalengés jellemzését, szám és mozgás összekapcsolását, a természet változásainak függvényyszerű leírását. A naprendszer és a földforgás kopernikuszi elméletének az igazolása ily nagy távlatból nézve, az ő életében inkább kaland, az inkvizíció börtönébe vivő kitérő.

* * *

Aztán fölhagytam a tanítással, s Galileire esztendőkön át keveset gondoltam. Meglehet, csak abban a negyedórán bukkan fel neve a fejemben, amelyet a most előadandó mű fogadásának tekinthetünk. Benedek András volt a látogatóm, azzal a javaslattal keresett fel, hogy írjak színdarabot a Nemzeti Színháznak. Én az igazat megvallva nemigen bíztam benne, hogy használható darabot tudjak írni, de akkor kaptam meg a József Attila-díjat, s utána Révai József levelét, amelyben azt kérdezte, nem volna-e kedvem eredeti művet írni; már azért sem illett az ajánlat

megfontolása elől kitérnem különben sem utasítottam vissza 45 óta egyetlen felhívást sem, amely munkára hítt.

„De hát miről írhatnék?” – kérdeztem Benedeket. Vásárhelyen az iskola, Pesten fordításaim könyvfala mögött éltem, az újabb változásokról fölfedezéserejű, élményen alapuló tudásom nem lehet; a Horthy-kort a Villámfénynél-ben s más darabjaimban a maga idején megörökítettem, magyar történelmi műveim közül a legjobb, a Széchenyiről szóló a Nemzeti Színház lektúráját már megjárta; Husz-darabjuk volt már, II. József-témám aligha keltene lelkesedést. Miről írhatnék hát? Tán tudósokról, felfedezőkről? – ötlött az eszembe, mert hisz a tudományos kutatásnak ma szinte vallásos áhítat jár ki s a tudománytörténet tanár korom óta nekem is vesszőparipám lett... „Felfedezőkről? Kiről például?” – kérdezte Benedek. Nem akartam beismerni, hogy egy ilyenféle tudós dráma terve most fordul meg az agyamban először, s az ötletre semmiféle név sem ugrott ki belőlem. Kiről is? – tűnődtem. Semmelweis életét elnyűtték, a Bolyaiakkal nem foglalkoztam. Pasteur, Wagner-Jauregg: egyik sem drámahős. „Hát akár mindjárt Galilei is” – böktek ki szorultságomban az első természettan órák tudósát, – „Galilei? nem is volna rossz” – csapott le Benedek az odadobott névre.

Inkább játékból, mint komolyan elkezdtem összerakosgatni az emlékezetemben maradt történetet. Galilei, a padovai tanár, talán az Augsburgot járt olasz vásárosoktól olyan hírt kap, hogy egy flamand két lencséből valami messzelátó-félét szerkesztett. A beszámoló alapján ő is megszerkeszt egy messzelátót. Előbb a velencei Campanile tornyából ejti ámulatba a dózsát s tanácsosait, majd éjszakánként az égre fordítja műszerét: egy pár hét alatt fölfedezi a Jupiter holdjait, a Saturnus gyűrűjét s egyéb jeleket, amelyek cáfolhatatlan bizonyítékai lesznek régi meggyőződésének, hogy a lengyel Kopernikusnak igaza volt, nem a Föld, hanem a Nap mindenségünk központja, s a Föld egy csak a körülötte forgó bolygók közül. A csodálatos találmány kiemeli Galileit padovai diákjai közül. A signoria megsokszorozná fizetését, de őt viszi a távcsőve. Mint a toszkán nagyherceg matematikusa, előbb szülőföldjére, Firenzébe költözik, onnét továbbmegy Rómába. Ott a távcső egyik palota teraszáról a másikra kerül, divatos hölgyek s előkelő bíbornokok kukucskálnak belé – nézik a Hold hegyeit s az új „Medici-bolygó”-kat. Lassan természetesen az Inkvizíció is érdeklődni kezd a csodálatos készülék s még inkább a csillagász magyarázatai iránt. Galilei ellenségei, a jezsuiták is közbelépnek. Az eredmény: a híres Bellarmin bíboros Galileit maga elé idézi, s eltiltja a Szentírással ellenkező kopernikusi tan hirdetésétől. Galilei azonban nem tud beletörődni az igazság elfojtásába, könyvet ír, amelyben látszólag meghátrál a tilalom előtt, valójában azonban nagy nyomatékkal adja elő

érveit. Így kerül az Inkvizíció elé, amely megalázza, visszavonhatja vele tanait, A megtört tudós Firenze közelében, egy villában, vakon és elhagyottan, a Szent Törvényszék rabjaként fejezi be életét.

A történet tetszett. Magam is úgy éreztem, valódi dráma magja lappang abban amit elmondtam. Amikor Benedek elment, előszedtem a házból található egyetlen fizikátörténetet. Lehangelő fölfedezést tettem. Az előadott történet: nem egy vagy másfél, hanem huszonkét esztendő alatt folyt le, Galilei 1610-ben szerkesztette meg messzelátóját, 1616-ban, második római útján érte a tilalom, e évtized múlva, barátja, Orbán pápa trónralépte után írta meg könyvét, 1632-ben mint hetvenéves öregembert idézték az inkvizíció elé. Azaz, bár eszembe sem jutott, hogy Galileiről drámát írjak, emlékezetem mégis drámaíróként működött: egy rövid cselekménybe vonta össze 22 év eseményeit. Én azonban nem követhettem ezt az álomban dolgozó drámaíró: túlságosan önkényesen szabta az időt.

* * *

Egy-két napig azt gondoltam, hogy Galileivel nincs mit kezdeni. De a mesében, ahogy látogatómnak elmondtam, volt valami megejtő: a zömök, tüzes olasz, amint távcsőve mellett választékosabban, mint olaszországi idegenvezetőnk, de mégis olasz módra magyaráz egy holdfényes teraszon az előkelő római társaságnak, s az inkvizíció fekete csuklyás árnyai, amint mögötte lassanként felnyúlnak... De meg maga az idő problémája is izgatott; a váratlanul, harmonikászerűen huszonkét évre nyúlt egy esztendő: hogy lehet ezt egy történelmietlen összevonás nélkül egy színdarabba beleszorítani.

Nyilvánvaló volt, hogy két út között kellett választanom, amelyek egyszersmind a drámai szerkesztés ősi útjai is... Drámát kétféleképp lehet írni. Vagy úgy, hogy kivágom a cselekmény legsűrűbb, legsokfelébb mutató darabját, a szívet mintegy, s abba vonom össze, ami előtte történt, s ami még történhetik... Így dolgoztak a görögök, így Racine és kortársai, vagy Ibsen a Nórá-ban. A másik, egyszerűbb: hogy a cselekményt szinte mondatokra szabdalom, mint Shakespeare a krónikáit, s mindegyik fölé írok egy jelenetet; így dolgozott Shakespeare-en kívül Schiller, a romantikusok, így írnak a drámai költeményeket, a Faust-ot, Peer Gynt-öt. Mint szerkesztési kérdés is érdekelt, hogy e huszonkét, de a halálig harminckét éves cselekményből melyik módszerrel is lehetne jobb drámát kihozni.

Én általában a görögök, franciák csapásán jártam. Egy pillanatig sem volt kétes, hogy Galilei történetében hol van a „szív”, amelyet ki kell metszeni. Az csakis a pör lehetett, a darab középpontja: a főtárgyalás. A darab eleje nem eshet Galilei Rómába érkezése elé, s a vége sem viheti őt Róma falain túl. Az első felvonásnak az elfogatásával kell véget érnie, a

főtárgyalás elé még egy atmoszféra sűrítő felvonásnak kell jönnie, utána pedig egy negyedik felvonásnak, a konklúziók levonására.

De vajon nem vész-e el sok minden, talán a legszebb, ebben a tömörebb szerkesztésben. Az első diadalmas római út például. Az ellenségek lassú gyülekezése, a csillagjaiba és igazába belemámorosodott férfi Galilei körül. Az arcestri idill apáca lányával, amelyben a végzetes mű készül, s még inkább: ami a pör után következik. Az első életrajzból s Galilei főművéből, amelyeket az új terv asztalomra vetett, kiderült, hogy Galilei életének ez volt a leghősibb, legcsodálatosabb szakasza. Az öreg Galilei, aki pöre után egy ideig a sienai érsek foglya-vendége volt, végre hazakerül arcestri villájába. De alig tér magához az esztendő hányódásból, elveszti kedves leányát, munkatársát, művei másolóját. A nyolcadik évtizedébe lépő ember azonban nem törik meg. Megírja főművét, amelytől távcsöve elvonta, mechanikai fölfedezései összefoglalását. Az inkvizíció engedélye nélkül senki sem látogathatja meg; volt tanítványa, Franciaország pápai követe azonban Hollandiába csempészi a kéziratot, ahol meg is jelenik. Megvakul, s még mindig dolgozik. Mint a görög városok Oedipus csontjaiért, Spanyolország és Hollandia verseng a hajózást megkönnyítő találmányáért. Közben még annak is módját leli, hogy utódokat neveljen, Torricellit is ő hozza Firenzébe, a hajdani állása betöltésére.

Az emberfeletti szívósságnak ezt a tíz évet, egy derűs és gazdag élet tragikus elszűkülését s mégis bekoronázását, úgy érzem, nem szabad elengednem. Kidolgoztam tehát a négyfelvonásos kamaradarab mellett egy nagy, háromrészes műnek a tervét is. Az első rész: a férfi Galileit kíséri messzelátója nyomán a pápai tilalomig. A második rész a pör lesz majd: Galilei Arcestriből indul el az Inkvizíció elé s jut vissza Sienába. A harmadik rész a fogyó erő s görcsös felelősségérzet drámája: az utolsó tíz év. Mind a három rész hét-hét képből áll majd, s versben szól, versben kell szólnia, hisz' drámai költemény lesz.

De melyiket írjam meg hát a két mű közül? S miért ne írhatnám meg mind a kettőt? Miért ne állíthatnám épp egy ilyen téma kapcsán a két módszer előnyeit és hátrányait szemléltetően magam elé? S mért ne lehetne épp a Galilei az a mű, amelyben a rég tervezett ugrást, a lélektani drámától egy szélesebb verses dráma felé véghez viszem? Hiszen ha az anyag megvan, a megírás hetek, a verses drámánál is legföllebb hónapok kérdése. Úgy gondoltam, előbb a kamaradarabot írom meg régi stílusomban – a színház is ezt sürgette –, aztán a drámai költeményt, azt, ami a régi kereteket a Galilei-anyagban szétfeszíti.

* * *

Mindez azonban még csak terv volt, vázlat, ahogy ma mondják, szinopszis, amilyen tucatjával lebeg az író körül. A dráma nem

matematikai példa, még ha Pirandello írja is, amelyet föl kell állítani s megoldani. A készülő művön meg kell találni a nyitott arteriákat, amelyeken át egy élő ember vérét, a magunkét ömleszthetjük belé. Színésznek nem kell ezt magyarázni, ő is azokat a pontokat keresi szerepében, amelyeken át a maga emberségét folyathatja bele, s jó drámaíró éppúgy, mint jó színész, az, aki elég gazdag és változékony, proteuszi ahhoz, hogy egymástól távol álló alakok hosszú sorának tudja a líra hitelét adni.

Galilei – ezt rögtön láttam – az én szerepjátszó képességemet nehéz próbára tette. Hőseim közt tán egy sem volt, aki ennyire messze áll tőlem. Zömök, izmos olasz, aki mint tanár szívesebben fűrt, fabrikált, mint tanított, ismerte Velence ács, hajós, lencsecsiszoló műhelyeit, asztalánál állandó volt a vidám társaság, melynek hosszú részleteket citált a reneszánsz csintalan eposzaiból. Az embereket nem vette túl komolyan, de iróniája csupa jóakarat, öreg kora is megőrzi a derült erő báját s a varázsába került asszonyok szeretetét. Egyszóval épp az ellentétem. Hogy érem el ennél az aggastyánnál, hogy minden életbeli vonását megőrizve, amíg a bőréből kifelé beszélek, azt érezhessem, amit Katona úgy fejezett ki (s bizonyára minden Bánk-színész is), hogy ő Bánk, ő Zách Felicián – én vagyok Galilei.

Ahogy azonban jobban belemerültem a gazdag anyagba, főleg Galilei húszkötetes levelezésébe, lassan megtaláltam a vérátömlesztés helyét, instrumentumát, amely nélkül igazi dráma nem keletkezhetik. Vásárhelyi tanáréim alatt egy könyv terve érett meg bennem: az újkor vívmányairól s válságáról. A könyv megírásához azonban idő, sok-sok idő kellett volna, s most azt gondoltam, nem takaríthatnám meg valamiképp ezt a könyvet, vagy nem adhatnék-e legalább szép előleget belőle, nem fejezhetném-e ki hitemet s hűségemet az újkori gondolkodás iránt épp ebben a kívülről kapott drámában, Galilei alakjában sűrítve össze az utána jövő három század szellemét. Hisz' az ő pátriárka alakja valóban úgy nyúlik fel természettudományos civilizációnk elején, mint Homéroszé a görög fejlődés kezdetén, s ha némi túlzással a görög tragédiák csak morzsák voltak Homérosz asztaláról, Galileiben is ott van már minden, ami az újkorra jellemző: a természet matematikai szemlélete, az elemzés módszeressége, a stílus áttetsző világossága, amely az új olasz próza úttörőjévé tette, iróniája, amely már-már Voltaire-t idézi, gyakorlatnak és elméletnek az az újfajta ösvénye, amely leckéit nem az egyetemek ködös természetfilozófusaitól, hanem a velencei arzenál ácsmestereitől veszi, a gyakorlat tapasztalatát az elmélet magasába emelve, s azt mint általánosabb elvet adva vissza a gyakorlatnak, s végül ott van benne az az önkéntelen forradalmiság, amellyel a határait ismerő ráció oszlat maga körül minden

homályt és örültséget.

Ezt a Galileit a legszemléltetőbben az előző korszak tudós alakjával, Marlowe Faust doktorával lehetne szembeállítani. Faust, mint reneszánsz tudós, egy bűvös formulát keres, kulcsul az egész mindenséghez s így jut az áltudományok, mágia, alkímia felé, Galilei szerényebb, előkelőbb, korlátozni tudja érdeklődése körét, határt szab magának, de azon belül alapos, s épp ezzel találja meg a kulcsot a természethez, Faust tudás- és élethabzsolásában kihívja ég és föld erőit: az aránytalanra vállalkozó tragikuma veszi körül; Galileit mérséklet és valódi siker teszi derültté, egyensúlyozottá; Faust körül a diadal perceiben is a végzet zúg, Galileit tragikus helyzetekben is egy virradó kor optimizmusa lengi körül, Faust ifjodni akar, Galilei élvezettel hordja öregségét, Faust átgázol az embereken, Galilei elnéző tanítójuk lesz; Faust a gazdagabb, teljesebb ember, az örültségével gazdagabb; Galileiben nemcsak hogy elnyűvödött már ez az örültség, de alapjában véve ez ellen, a mindnyájunkban ott lappangó örültség ellen küzd. Ezért ad olyan nagy kontrapunktikus lehetőséget, hogy ellenfele épp VIII. Orbán, ez a XVII. századba tévedt reneszánsz pápa volt. Ő lesz az, akit a darabba nem fogok behozni, de mint az egész műre szoruló atmoszféra borul majd a Galileiből sugárzó mérséklet, a három békés századot hozó józan ész, „bon sens” szelleme fölé.

* * *

Örültség és bon sens: ez már utolsó éveim legszemléletesebb témája volt: a bennem is folyó Faust-Galilei párbaj, hisz’ erről írtam Örültek című regényemet.* De ahogy jobban belemélyedtem a részletekbe, nemcsak a Galilei alakjában, a darab cselekményében is rég ismerős motívumra találtam.

Én az ember leghatalmasabb, legmélyebben gyökeredző közösségi ösztönének, amelyben magát a legteljesebben tudja megragadni, az igazságszeretetet, az igazság kimondásának ellenállhatatlan kényszerét tartom. Az igazság: a közösség érdeke, hisz’ ez az a lámpás, melynek fényénél helyes irányba tud menni. Ezt a lámpást azonban nehéz, veszedelmes fenntartani. Tudja ezt a közmondás is. S mégis, a legegyszerűbb harmadosztályú utasban éppúgy, mint a világot felmérő bölcsben, sőt a társaság csapdáit kerülgető udvaroncban is ott dolgozik a veszedelmes kényszer, hogy az igazat, vagy amit ő annak érez – szakadjon ég, föld – ő kimondja, Az igazságban, amely hallatni akarja magát, nagy társadalomtisztító s félelmes emberpusztító erő van.

Az igazságnak ez az ereje azokban az embereken a legfeltűnőbb,

* Égető Eszter címmel jelent meg.

akikben valami gyengeséggel, testi törődöttséggel, rémlátó hajlammal, magas korral vagy akár szellemi korlátoltsággal társul. Magam egyetlen drámai témát sem dolgoztam fel annyi változatban, mint az igazságszeretet által felidézett tragikumot. Történelmi drámáim közül a Galilei a negyedik, amelynek, mint felismertem, ez lesz, mert csak ez lehet a tárgya. S mindenikben valami emberi gyengeséggel húztam alá ezt az igazságszeretetet.

VII. Gergely, mint tudjuk maga is igazságszeretetében kereste bukása okát: szerettem az igazságot, gyűlöltem a hazugságot, ezért halok meg számkivetésben. Nála, a savonai ács fiában én némi paraszti konoksággal festettem alá ezt az igazságszeretetet. Rég megérett Husz János-témám kidolgozásához akkor láttam hozzá, amikor megtudtam, hogy forgalomban levő arcképei hamisak, egyetlen hiteles képén szakálltalan, szelíd pék-arca van. Ez az arc jobban illett a Betlem-kápolna özvegyasszonyainak a kedvencéhez, akinek jámborsága úgy elbűvölte szláv honfitársait, aki csaknem sírva könyörgött a konstancai doktoroknak, győzzék meg, hogy nincs igaza, ő szívesen vonná vissza tanítását, s aki épp azzal lett az újkor előhírnöke, hogy az igazság kezét – persze a maga gondolkodásában kialakult igazságét – mint a vásárba tévedt gyermek az anyját, nem bírta elengedni.

Galilei történetéhez mégis Széchenyié hasonlít legjobban, a nagy rémlátóé, aki a történelem fenyegetése elől az őrültségbe menekült, s gyógyultan is egy elmeegógyintézetben bűjt meg, eltökélve, hogy e furcsa menhelyen böjtöli ki a halált – az igazság megtapodása, az ifjú császár magyarországi útja, Bachék kérkedő jelentése Magyarország megreformálásáról azonban nem hagyja nyugodni. Körmönfont úton, nagy kerülővel, de hallatta az igazságot, amelyet, úgy hiszi, ő tud a legjobban, s ezzel viszi vesztébe magát.

Galileivel csaknem ez történik. Ő ugyan nem volt rémlátó, sőt talán naív is reményeiben, de öreg, kutatásaival elfoglalt ember, akinek szüksége volt az arcestri villa nyugalma. A földforgás tana, mint mondtuk már, nagy kitérő volt az életében, hisz' az ő nagy történelmi feladata a földi mechanika megalapozása volt, s a hetven fele járó tudósnek minden oka megvolt, hogy inkább kutató, mint író élete eredményeit végre papíron lássa. De a pápai tilalom, az elnyomott igazság nem hagyja nyugodni. S amikor volt tanítványa, VIII. Orbán lesz a pápa, úgy érzi, megjött az ideje, hogy megadja a formai tiszteletet és az érvek cáfolatát erre a tilalomra, s a pápát is rábírja vele a visszavonásra. Persze, annak az embernek a körmönfontossága, aki életében egyszer s az igazságért, az olasz tudományért, hite szerint az egyház igazi érdekeiért próbál körmönfont lenni, naivitás azoknak a körmönfontosságához képest, akik egész életükben

evvel foglalkoznak. Így lesz az álcázott igazság az Inkvizíció börtönébe vezető út.

S ha a Párbeszédnek, ez a háromszáz év előtti Blick, amelynek nem a fedőlapja, hanem az előszava volt hamis, régi drámáim sorába iktatta a készülő Galilei-t, a másik, a még meg nem írt mű, a Mozgásokról szóló pszichológiai súlyát akkori állapotom segített némileg megérteni. Az az öt év, amelyet Vásárhelyen, az Alföld csendjében töltöttem, gondolathozamban életem legtermékenyebb szakasza volt. Különösen pedagógiai eredményeim rögzítését éreztem fontosnak. De a rám bízott emberek sorsa mást parancsolt, már a harmadik éve folyton folyvást csak fordítottam, s tanáremlékeim, éreztem, halványodnak. Gondom, sőt büntudatom valami kulcsfélül szolgált a jóval öregebb s beteg Galilei kínjához s lelki-furdalásához, aki annyszor nagyobb terhet, az egész emberi nem jövő kincsét: a modern fizikát vitte bele az inkvizíciós pör kalandjába. S minthogy Galilei esküjét indokolni kellett, ez a motívum, az Arcestriben elkezdett s otthagytott könyv, egyre nagyobb súlyt kapott, azt hiszem joggal, a drámatervben. Galilei azért nem halhat meg hősként, mint hasonló hőseim, mert legfontosabb műve még benne van. Annyival tartozik az embereknek, hogy a hiúságát, a becsületét, s ha úgy tetszik, az üdvösségét is oda kell adnia.

* * *

Így múlt el egy tavasz, egy nyár. Ami elolvasható volt, elolvastam, a kamaradarab vázlatát Gellért Endrével is „átbeszéltük”, Benedek András időnként rámteléfonált, hogy csinálom-e már, sőt egy darabfordítást is szerzett, hogy anyagilag lélegzethez jussak. Én azonban még ősszel is az akkori ezer oldalamba, Alekszej Tolsztoj nagyszerű I. Péter-ébe voltam övig ásva. Végre télen, amikor Ukrajna mezői nekem is meghozták termésüket, néhány nyugodtabb hetet, otthoni estéimen elkezdtem, s a visegrádi alkotóházban be is fejeztem a Galilei kamaradarab változatát. Még ugyanoda kaptam meg Benedek András levelét: a darab nem méltatlan sem hőséhez, sem szerzőjéhez; jó persze, néhol érthetőbbé kell még tenni.

Én azt a különösen hideg tavaszt Szentendrén egy kerti házban, legkeservesebb fordítói munkámban töltöttem. A két dramaturg, Benedek és Gellért látogatása kis ünnep volt e szürke egyhangúságban. Ők is szívesen ruccantak ki hajszájukból a természetbe. Fölolvastam egy egy jelenetet ők egyenként előálltak kifogásaikkal, én védtem a védendőt, s a legközelebbi „ülésre” megpróbáltam úgy építeni bele a műbe jogos óhajukat, hogy attól gazdagabbá válják. Volt valami virtus ebben; a kívülről jövő ötletet így asszimilálni. Gellért Endre egyszer a kis telek legprózaibb helyéről azzal az ötlettel jött vissza, nem kérdezhetné-e meg Landolfo, az őr, Galileitől, hogy hát csakugyan forog-e a Föld. Amint

látták, most ezzel ér véget a darab második felvonása. Emlékeim alapján nemigen bíztam benne, hogy abból, amit itt csinálunk, előadás lesz. De amit csináltunk, jó mulatság volt, aztán meg miért ne javítsam én ki egyszer az állam pénzén, a leghozzáértőbb emberek segítségével egyik munkámat. A változtatások végeredményben lényegtelenek voltak, a jelenetek rendjét például sehol sem bontottuk meg, de sok haszontalan elem kiesett, a darab felülete fényesebb, csiszoltabb lett, kipolírozódott két másik agy korongján. Végre júniusra úgy éreztük, befejeztük a munkát, s én levelére válaszol, egy nappal a júliusi kormánynyilatkozat előtt elküldtem Révai Józsefnek, döntse el ő, előadható-e?

A darab készen volt, de nem úgy, hogy teljesen megnyugtató volt. A negyedik felvonás, az, ahogy Galilei az esküjét magában feloldozza – valami ellenáram-félét indukált. Az első változat szerint Galilei a megalázó szertartás után összetörtén túl a Medici-palotában. Bánja, hogy nem tudott keményebb lenni. De amikor a fiatal Torricelli szemén, szaván megérzi, nem a vádat, csak a kíméletes elnézést; tűzbe jön, s igazi olasz hévvel bizonyítja be neki, s ami fő, magának, hogy igenis ez volt a hőstett, elviselni az gyalázatot, tovább élni és dolgozni.

Ez a befejezés, úgy hiszem, megfelel a történeti igazságnak, Galilei, amennyire az óvatossá váló leveleken át lelkébe pillanthatunk, meg volt törve, s még inkább föl volt háborodva azon, amit elszenvedett, de azt ellenségei gyalázatának tartotta; eljárásuk, azt hitte, örökre megbélyegezte őket, s nemigen gyanította, hogy az utókor az ő viselkedését fogja egy „mégis mozog”-gal korrigálni. Galilei ízig-vérig olasz volt, s közelebb esett, mint mi a reneszánsz erkölcséhez, a bosszúra gondolt, a legnemesebb és legegészségesebb bosszúra; a rabtartóit elhomályosító műre. Én azonban, aki Posa márkí s a XIX. század költői után születtem: nem tudtam egészen összebékülni ezzel a nyilván egészségesebb, de a magamétól is elütő morállal. Épp ezért kaptam az ismeretlen helyről jövő kifogáson hogy a negyedik felvonást újra kellene írni, mert megalkuvásra tanít, hisz’ mindenki hiheti, hogy neki még fontos végezni valója van a világban. Ez az érv persze, nem egészen helyes: egy nagy közösségi kincs, amely velünk vész, igenis lehet olyan súly, amely a legfényesebb becsületérzést is lenyomja. Bírálóm is mentené talán az embert, aki mondjuk a rák gyógyítását megtalálta, s miután százszor bebizonyította kényes becsületérzését, hasonló helyzetben becsületével fizet életéért. Márpedig Galilei sokkal nagyobb tudhatott fejében a rák gyógyszerénél... Én azonban elfogadtam az érvet amely megengedte hogy a darabot a történelmi igazságtól eltérőbben, de önmagammal összehangzóbban fejezzem be. A mostani befejezés szerint a megtört Galileit jó hírek és mentő érvek fokról fokra fölélesztik az ifjú Torricelliben megérzett

csalódással is szembeszáll, de amikor látja hogy e fizikus lángelmével áll szemben akiben a tudomány nélküle is tovább hajt, belátja, hogy a tudomány nem egy elme dolga, s azért, amit, hite szerint, csak ő tudott, kár volt odadobnia az üdvösségét.

Azok közt, akik a darab mindkét változatát ismerik, sokan az első szeretik jobban. Az valóban tisztább egyszerűbb. Jobban előrevetíti Galilei életének, utolsó, leghűsőbb szakát. A mostani azonban szorosabban, kedvem szerintibben zárja le a drámát, görögösebb lesz, közelebb kerül az oedipuszi mintához; az istenek kelepécét vetettek a kivételes embernek, amelybe az aránytalan igazságszeretetével belerohan, s át nem látva cselüket, benne is marad.

* * *

A többi már nem tartozik a Galilei keletkezésének a történetéhez. A későbbi változtatások jelentéktelenek; inkább csak a színpadra kerülő szöveget könnyítettük zárójeleinkkel. S most, hogy másfél évvel a negyedik felvonás átírása után a darab nyomtatásban is megjelent, s mi itt ülünk a Galilei olvasópróbáján, hogy a nehéz vállalkozásra fölkészüljünk, gondolkodom, mit fűzhetnék még hozzá e keletkezéstörténethez, melynek egyetlen célja az volt, hogy az együtttest e mű távoleső világába bevezesse. Valamit, ami már magára a játékra vonatkozik.

Egyik figyelmeztetésem a rendezőnek s a darab főszereplőjének szól. A dráma, miközben megérett, annyi oldalért vett föl magába, hogy a két változat közül a drámai költemény formája, úgy érzem, jobb meder lett volna neki, mint a most hallott kamaradarab. Ezt a drámai költeményt azonban nem írhattam meg, pedig még betegen is ragaszkodtam a tervéhez. E téma megírása közben azonban nem lehet a téma más feldolgozását nyomtalanul ott hordani magunkban. A meg nem írt dráma mint háttér, lehetőség, sugárzás, úgy érzem, ott van e szűkebb mű körül. A két feldolgozás között a lényeges különbség most ez: a megírt darabban Galilei egy lélektani konfliktusba gabalyodott ember, a megíratlanban inkább mítoszi hős, civilizációnk ösatyja. A kamaradarab a csapda bezáródásával, a hős megtöretésével végződik, a drámai költemény Galilei munkásságának a lezáródásával s a jövőbe mutató diadalával. Én azonban úgy érzem, hogy ez az ősapa mindnyájunk szellemének őse, s az elháríthatatlan diadal ott van a játszandó darab hőisében s cselekményében is. A tragikum itt csak héj, amelyen átvilágít a győzelem, s a játéknak is ezt kell éreztetnie.

Hogy ezt mivel érhetjük el? Természetesen, elsősorban Galilei alakjának a megformálásával, aztán azzal az ösztönös hódolattal, amelyet Galilei egyszerűsége a tudományos jelentőségéről sejtelemmel sem bíró emberben is kivált... Giulietta rajongásával, az örök viselkedésével, a besúgó szeretetével, a hóhér kézmozdulatával, amellyel a kínzókamrába

vezeti, a bíbornokok arcvonásaival, ahogy szándéka megvallását hallgatják, Niccolininé művelt ösztönének a megnyilatkozásával, s mindenekfölött természetesen a Torricelli-jelenettel, ahol csak a hős vergődő lelke érez bukást, maga a jelenet, a tanítvány megnyilatkozó szelleme, a továbbélő, sorsát, személyiségét ledobó Galilei az eszme győzelméről beszél.

A másik figyelmeztetés az ész együttes játékára vonatkozik. Mi történik ebben a darabban? Egy öregember, aki egész életét a természet kutatásának, az emberiség szellemi gazdagításának szentelte, azért, mert egy természeti tényt a lehető legóvatosabban bizonyítani próbál, pörbe fognak, börtönbe csuknak, megkínóznak, hamis esküre kényszerítenek. Ez szörnyű dolog. Az ember hajlandó azt mondani, hogy ilyet csak gonosztevők csinálhatnak, ha az ember színész, s játszani kell őket, hajlandó gonosztevőket játszani, mintegy kívülről mutatni magára, nézzétek, milyen gonosztevő vagyok.

Ez azonban óriási tévedés volna. Nem tagadom, hogy vannak az emberi természettől elszakadt, elrugaszkodott élőlények, én azonban a műveimbe ilyet sohasem engedtem be. Színpadomon mindenki úgy érzi, hogy neki igenis igaza van; a hős mint a legtisztább, magára leginkább gyanakvó ember még a legkevésbé. S a színésznek is azt kell éreznie, hogy annak, akiből kibeszél, ha egyszer a látószögét elfogadta, igaza van. De hát, hogy kerekedik ki akkor a gáztett? Ennyi magát becsületes, jóra való, sőt ami legveszedelmesebb, kitünőnek érző ember közepette, hogy kerül az igazságszerető mégis latrok barlangjába?

Nos, az emberek általában nem tudják, miről van szó; ez egyik legjellemzőbb sajátosságuk. Különösképp nem tudják, ha egy új, szokatlan igazságról van szó, amilyen a darab szereplői szemében a föld forgása. Niccolini a derék öreg, s még inkább a felesége kedvéért védi Galileit, de azt gondolja, ilyen bizonytalan, senki által nem érzett dologért, mint a forgó föld, kár az öreg Galileinek a hatalommal szembeszállni. Mintha valaki a repülő csészealakért kínoztatná meg magát. Aztán az embereknek megvan a maguk filozófiája, maguk sem veszik észre, hol azon a rés, hol szivárognak belé a gyengéik indulataik. Orbán pápának nem adtam alkalmat hogy személyesen védje eljárását. De nincs-e némi igaza neki is? Ezt a Galileit tisztelte mint tanítványa, ódát írt hozzá, egy Barberini, elég jó hexametereket. Amikor pápa lett, megkülönböztetett szeretettel fogadta, tán még bizarr tanának a hirdetését is megengedte volna. S ez az arcátlan öreg mivel hálálja meg a jóságát? Nemcsak a hivatalnokait játssza ki álnok könyvével, de mint szemes emberek fölfedezték, őt is kifigurázta. Az együgyű Simplicio szájába adja, amit ő valóban mondott, s nagyon is okos dolognak tartott, Mi lesz a világból, a kereszténységből, ha hálátlan és álnok öregemberek így teszik nevetségessé legfőbb hatóságát? A Szent

Törvényszék arra való, hogy a megtévedt ember meggyőződését, szándékát kiszedje, s a megfelelő penitenciával szolgálj a üdvösségét. Megöletni nem fogja Galileit, de megleckéztetni igen. Így igazolja e művészetpártoló pápa a tudomány és emberiség ellen elkövetett merényletét. S így igazolja e darab minden szereplője kényelmét, érdekét, indulatát. Mert jóformán mindenki odanyújtja, kezét kézbe, a maga igazolható gyengeségét a másik ember felé, s így alakul ki a pokol körtánca a legkülönb körül. Végül az intézményeknek is megvan a fátumuk. A szükség szüli, az eredmények igazolják őket, s akkumulált tekintélyük egy évtized vagy egy évezred múlva a hitványság és korlátoltság számára lesz lelkiismeret megnyugtató fedezék az új igazság hordozóinak a lepuskázására. Az inkvizítorok bizonyára komolyan vették hivatalukat. S aki privát dühből egy kutyát sem rugdosott meg, magasabb okból, tán épp Galilei lelkiüdvössége érdekében, elnézi egy agg ember megkínzását.

Azt jelenti ez, hogy Galilei nem került latrok barlangjába? De igenis, latrok barlangjába került; ezek a latrok azonban mi vagyunk, a dráma írója, a darab szereplői, a nézőtérén ülők, az emberi természet, az emberi társadalom természete, amelyben ellenállhatatlan hajlam van, hogy legnagyobb és legigazibb jótevőjét megkínozza. S az együttes akkor végez jó munkát, ha teljes hittel küzd az ábrázolt alakok igazságáért, s nem megbotránkozással, hanem eleven megdöbbenéssel, aggodalommal engedi ki a harmadik felvonás után a folyosóra a nézőt: csak nem vagyok ilyen viszonyban, mint ezek, az igazsággal?

* * *

Egy előadás készüllete, úgy képzelem, olyan, mint egy szép tanóra, amely alatt mintha üvegharang borulna tanárra, tanítványokra, s ez alatt az üveg harang alatt nincs más, mint az elemzett vers vagy a megfejtett kísérlet s néhány tucat emberi lélegzet. Úgy hiszem, rendezőt s színészeket is ilyenformán kell egy hónapra vagy kettőre a mű köré egy láthatatlan üvegharangnak összezárni. Sajnos, a Galilei körül már a megjelenése előtt, mondhatnám, még mielőtt olvasták volna, olyan súlyos atmoszféra alakult ki, amely, attól tartok, a mi üvegharangunkat is bezúzhatja vagy fölboríthatja. Két vád alakult ki, az egyik a lovagiatlanságé, a másik a perfidiáé, ami, ha behatol ide, természetes a színészen is azt az érzést keltheti, hogy nemtelen vagy perfid dologban segédkezik. Épp azért, akármennyire kedvem ellen van, a színészi munka érdekében beszélnem kell róla.

Az első vád, ezt hallottam meg előbb, így hangzott: „Németh László megrendelésre végigvert a földön heverő egyházon. Ez nem nemes dolog.” Ez a vád meglepett. Nemcsak azért, mert soha egyetlen írásomnak sem volt az a célja, hogy valakin végigverjek, de mert épp a legforróbb egyházi

harcok idején jelent meg Husz János drámám, amelyben az egyház szerepe sokkal kompromittálabb, mint itt, hiszen a maga illetékessége körében hibáz, az igazi, tisztulást hozó jámborságot küldi máglyára, s akkor senkinek sem jutott eszébe ilyesmit mondani, sőt egy nemzetközi szerv is elkérte (nem adtam oda), amelyet antiklerikalizmussal nem lehet vádolni. De meglepett a vádban képviselt elv is. Hisz', ha a lovagiasságot így értelmezzük, akkor nem lehet a múlt ábrázolásához hozzáfogni; a királyokról, minthogy földönfutókká lettek, csak jót vagy semmit sem szabad mondani, a grófok és bankárok, mivel deportálták őket, a hajdani márkik, mivel lefejezték, csupa önzetlen hőssé alakulnak. Én az egyházat történelmi képződménynek tartom, amelyet a VII. Gergely-ben ábrázoltam virágzásában, mint a városi szegénység szövetségességét, a jámborok lelki életének védőjét a hűbérvilággal szemben, A Husz János-ban megmutattam tragikus szembekerülését azzal a réteggel, amelynek egykor erejét köszönhette, A Galileiben pedig megírtam a szerencsétlen s tán idő előtti császármetszés történetét, amellyel legnagyobb ellenfelét, a természettudományt mintegy a tulajdon méhéből kivágta s önálló lélegzésre kényszerítette. Közben azonban sose az egyház ábrázolása volt a főcélom, hanem – benne vagy ellene – az igazságszerető ember konfliktusa s még inkább az igazság fogalmának a tisztulása, emelkedése ezekben a konfliktusokban.

A másik vád homályosabb, nehezebben megfogható, s egy kis denunciació is rejlik benne. Valaki így fogalmazta meg: „Németh László a Galileiben tulajdon irodalmi megtortúrázása történetét írta meg.” Vagyis a történelmi tálon valami személyes panaszt raktam az asztalra. Ez a vád még jobban meghökkentett, mint az előbbi. Engem irodalmi pályám alatt egy-egy művemért képes értelemben valóban meg-megtortúráztak. A Nemzeti egyik-másik színésze is emlékszik még a Cseresnyés-bemutatóra. A Galilei megírását megelőző időben azonban ez már csak azért sem történhetett meg, mert három éve egyetlen eredeti munkát sem írtam. Sőt épp ez a három év volt az az oázis életemben, amelyben nem bántottak, ha írtak, jót írtak rólam, sőt még irodalmi díjjal is kitüntettek. Ezt a vádat tehát csak úgy tudom magyarázni, hogy bizonyos literátorok akaratuk ellenére művem befolyása alá kerültek; egyesek darabomban Galilei mást ígérő s mást adó párbeszédeit kezdték keresni, megint mások, mert már a lelki tortúrára is felkészültek, ki tudja, még a szándékot is kiszedik belőlem. Én azonban ebben az esetben sem panaszkodó, legföllebb jós voltam, aki a dolgokat nem előre láttam, hanem a mű varázsával földidéztem.

Van persze ennek a vádnak egy óvatosabb, aggodalomszerű formája is. Ez azt mondja: A te műveid annyira gyónás-, vallomásszerűek, félős, hogy aki ismer, ebben is azt fog keresni, Azért persze, hogy ki mit keres, az

Nálam ezt a hiedelmet írói modoromon kívül az is támogathatta, hogy harminc egynéhány művem közül valóban van három-négy, amelyben velem is megtörtént vagy ahhoz hasonló eseményeket írtam le. A literátor hall a szerzőről, olvasta a regényt, s azt hiszi, mindent tud. Holott épp azt nem tudja, hogy mi is a mű. A napokban jelent meg újra közel húsz év múltán Bűn című regényem. Ez az a munkám, amelybe életem eseményei a legnyersebben kerültek belé. Én is építettem, helyesebben nekem is építettek családi házat. Én is rám lopott kényszerzubbonynak éreztem ezt az építkezést, a mi házunknál is ottragadt egy Lajos nevű munkás. Vagyis az egész könyv gyónás, vallomás. Holott ebben az építkezésben nekem nem a magam élménye volt a fontos, hanem amit rajta át különös erővel értettem meg; hogy nem maradhat fenn az a társadalom, amelyben a különbek a versenyfeltételeket a maguk javára sem tudják elfogadni. A harmincas években nem tiltotta törvény, hogy valaki a megtakarított jövedelméből házat építsen. S a természetes az, hogy egy társadalom tagjai csinálják is, ami a társadalom erkölcstana szerint nem vétkes, sőt dicséretes. Ha a jobbak mégis azt érzik, hogy a dicséretes dolog dicstelen, sőt bűn, mert az osztókulcs hamis, akkor az a társadalom megbukott. Ez nemcsak a harmincas évek társadalmára igaz, az ancien régime-re s még régebbiekre éppúgy, mint a kétezer évvel ezutániakra. Ma olvasva, azt hiszem, világos, hogy a regényt nem a magam élményéért írtam, hanem ezért a tételért. Az egész mű s minden alakja ettől a tételtől kapja világítását. A férfi nem én vagyok, az asszony nem a feleségem, hanem a kiélezett differencia a boldogtalan ember közt, aki már érzi a bűnt s a gyanútlan közt, aki még nem. S nagy piros kezén kívül az igazi Lajosnak is elég kevés köze van a mű Lajosához, aki ezt a meghasonlást a házat nem építetők, de építők nevében fölfedezi.

28

ha abban a szíve is kap némi koncot, s alkalmasint én is azért lettem drámaíró, mert elég feszengető gőz van bennem, hogy a katlan fedelét időnként felüsse. De ki hihetné, hogy a Lear, vagy akár a Bérénice másképp keletkezett’?

A bennfentes literátort természetesen ilyen érvekkel nem lehet meggyőzni. A mű, éppen mert nem számtani, hanem algebrai érvénye van, nagyon alkalmas arra, hogy olyan speciális esetet lopjanak alája, amelyet jólesik. Én legalább alig ismerek a magyar irodalomban alkotást, amely a túlélés remekelésére ma is bő alkalmat nem adna. Képzeljük el például, hogy a Toldi estéje valahogy Arany János fiókjában maradt, s ki tudja, milyen úton, hozzám került, s én azt mint a magamét nyújtom be. Melyik lektorban nem támad fel a gyanú, hogy itt voltaképpen énrolam van szó? A múltból ittfedelt rozsdás Toldi én vagyok, a dévaj fiatalok, akik közt szétütők, a mai írók, tán még Lajos királyt is megtalálják, akit héttollú buzogánnyal megkínálok. ami ellen nem lehet védekezni, ne is védekezzünk hát. Önök azonban higgyék el nekem amit az ártatlan néző is elhisz, ha egyáltalán kedvére lesz a darab, hogy a Galilei Galileiről szól, egy öreg emberről, aki nyugalmánál jobban szerette az embereket, s amire szegényeknek oly nagy szükségük van: az igazságot.

* * *

Az iskolából indultunk el, befejezésül térjünk oda vissza, hisz’ drámaíróvá a sors tett, tanítónak vagy inkább együtt-tanulónak azonban születtem.

Az újkori civilizáció egyik nagy fogyatékosága, hogy a megfigyelés, kísérletezés szellemét, a természet vallatásának a gyönyörűségét (kis mitizálással: a Galilei ajándékát), amelynek minden nagy vívmányát köszönhettem, nem tudta a társadalomban szétvinni, kellően elosztani. Egy kis szellemi elit, szinte néhány ember birtoka maradt az, melynek a többiek csak mintegy égből pottyant eredményét kapták meg. Én e fogyatékoságért részben az újkori pedagógiát tettem felelőssé, amely nem a sarjadó problémát, az élő módszert adta tovább, hanem csak a denaturált végtermékét, a halott ismeretet.

Tanítványaimnak, miközben a tananyaggal együtt az önmagunkkal s a világgal való kísérletezésre is igyekeztem rákapatni őket, gyakran mondtam, hogy ez az állandó vallatókészség nemcsak elméjüket őrzi meg az eltompulástól, s lop belé ismeretek helyett valami eleven, folyton mozgó mechanizmust, de a szenvedés az élet nehézségei ellen is felvértezi őket, a legkeservesebb helyzet, állás is könnyebbé válik, ha mint Galilei a börtönt, egyfajta laboratóriummá alakítják, a legnagyobb aljasság is elveszti mérge hevét, mihelyt megfigyeljük. Münchhausen báró üstökénél fogva rántotta ki magát a mocsárból, nos, a Galilei szelleme az az üstököfogás, ami mindig

kívülemelhet azon, amiben benne vagyunk.

S ezt nemcsak mint tételt mondtam ki: életemmel is bizonyítottam. Afölött is ott csillogott a játék, az észlelés derűje, a Galilei ajándéka, amely álutakon rég elért hozzám, amikor Galilei egy sorát sem olvastam még. Aki csak egy kicsit is ismeri régi írásaimat tudja, hogy szülői preceptorkodásból, amely a legtöbb túlterhelt apának kínos kötelesség, házasesetem legszebb óráit szíttam; az iskolaorvosi rendelő, amelyet más a kenyérkereset panaszos hivatásának tekintett volna: visszasóvárgott, mulattató műhelyemmé lett. S ha vásárhelyi óraadó éveim, másnak ovidiusi száműzetés, úgy élnek emlékezetemben, mint a legtöbb emberében boldog gyermekkor: ezt is a Galilei ajándéka tette. Alkotó ereje csúcán lévő embernek képzelhető-e nagyobb kín, mint éveken át a más gondolatai, mondatai után kocogni? A műfordításról szóló tanulmányom azonban némi ízelítőt adhat róla, hogy e kényszerűségből is milyen nyelvész-laboratóriumot csinált Galilei ajándéka. S amikor a túlterheltség rám hozta a betegséget, mi volt szinte az első védekezésem: szembefordítottam a pusztulással a rációt, s leveleket kezdtem írni a hipertóniáról. S amikor e kis mű – tán legjellemzőbb munkám – elkészültével egy időben megtudtam, hogy a betegség-adta kíméletnek vége, az izgalom újra betódult az életembe, a kétségbeesés összesen két óráig tartott, a harmadikban már azt gondoltam: milyen pompás alkalom eldönteni a hipertónia-kutatás sarokproblémáját, hogy a szellemi megerőltetés vagy az emóció-e a döntő kórokozó, kórsúlyosbító tényező.

A színész, úgy képzelem a színpadtól nemcsak szerepeit, az alakítás küzdelmét s boldogságát kapja, műveltsége javát is a játszott darabokból szerzi. Én, a szerző, nagyon örülnék, ha Galilei-t a darabot fokról fokra megszeretnék, s jókedvvel játszanák de mint javíthatatlan tanár még jobban örülnék, ha a Galilei játéka közben annak az örömnak az ízére is rákapnának, amelyet hősiemben megtestesítettem, s amely a színjátszás örömével annyira rokon.

A GALILEI TÖRTÉNETE NÉMETH LÁSZLÓ ÉLETRAJZÁBAN¹

Édesapám az életrajzát (*Homályból homályba*) sokkal később és több részletben írta meg, mint az előző oldalakon olvasott „Galilei együtteséhez” című írást. A *Galilei* megírása és bemutatása közt jó három év telt el, s az életrajz fejezetcímei: *Galilei*, *Áruló*, *Hipertónia*, *Bemutató* is jelzik, hogy ezek az évek a Galilei jegyében teltek el. Úgy gondoltam, nem érdektelen a történetet az életrajzon keresztül is bemutatni. A néhol szükséges összekötő szövegeimet zárójel jelzi.²

1952

A szerény, de váratlan jutalom (József Attila-díj), amely az első pillanatban meghökkentett, mégis egy csomó reményt hozott az életembe.

Az első az volt, hogy most néhány hónapig nem kell az őszihez hasonló riadalmaktól tartanom. Ha valami készülne ellenem, nem tűntetnének ki. A második, hogy a lektorok ezután jobban kímélik az önérzetemet [...]. A harmadik s legfőbb, hogy tán írhatok eredetit is.

[...] A fiatalabbak közt, úgy látszik, mindenfelé akadt egy-egy ember, aki örült a fölülről jövő engedélynek, hogy szabad velem tárgyalni, foglalkoztatni. [...] A fiatal emberek többnyire el voltak ragadtatva attól, amit javasoltam, színopszisok, novellák írására biztattak, de amikor a munka jó részén túl voltunk, beúszott a keretbe egy másik fiatalember, megszólalt egy felsőbb hely, kényes lett egy színigazgató, s az egész munka kárba vészett. [...] Szerencsére épp az az álláspont, amely kiszolgáltatott a kínzóknak, bizonyos méltóságot és immunitást adott a megaláztatások ellen. „Ami bennem van, az nem az enyém, hanem a magyar népé” – így szólt az elmélet. „Az író kötelessége az, hogy ahol rés nyílik, kihajtszon. Akármivel bíznak meg, ha képességem határán belül van, neki kell fognom, s a legjobbat, a legbecsületesebbet csinálnom. Ha nem engedik fény elé, ők vizsgáztak le. Ha nem próbálom meg, én vagyok a hibás.”

Mindezen bevonási új kísérletek közül a legszívósabb a Nemzeti Színház dramaturgjának és rendezőjének, Benedek Andrásnak és Gellért Endrének az igyekezete volt, hogy a Nemzeti számára belőlem darabot szedjenek ki. A *Galilei együtteséhez* intézett beszédemben leírtam a *Galilei* keletkezésének a történetét. Itt inkább azt mondom el, ami abból

¹ Szerkesztette: Lakatosné dr. Németh Ágnes.

² Ebben és a következő fejezetben a Németh László írásaiból, illetve levelezéséből válogatott részletek közé a szerkesztő által beiktatott kiegészítő, összekötő szövegrészeket sans-serif (arial) betűtípussal jelöljük. [MEK]

természeteszerűleg kimaradt... Én Majorral szemben az 1946-ban beküldött öt darab után bizalmatlan voltam. Így Benedek Andrással inkább csak udvariasságból, játékszerűen beszélgettem, mintegy bebizonyítva neki, hogy nem az az automata vagyok, akiből az általuk kívánt csokoládé kirángatható. Modern társadalmi drámát hogy írjak? Hiszen tíz éve bezártan élek: újságcikkek alapján írjam meg, mi van az országban? A Horthy-kor bűnei? Arról megírtam a maga idejében a *Villámfény*-t. Történeti drámáim közül kezükben volt a két legjobbnak tartott: a *Széchenyi* és az *Eklésia-megkövetés*. A *Szabad Nép*-beli nyilatkozatban azt olvastam, hogy a szemetemet akartam a színházra rásózni. A mesejáték nem műfajom, tüntetésnek is veszik, ha én mást írnék. Kiről írhatnék hát? – hajlítgattam be szinte az ujjamon sorra a lehetőséget. Nagy emberekről. Felfedezőkről? – böktém ki tévován. Benedek látta, hogy ez az utolsó ujjam, s megállított. – Kire gondolsz például? – Iskolai emlékeim után kapkodtam. A polgáristáimnak a Kruif könyvéből szoktam felolvasni Semmelweisről, Wagner-Jaureggéről. De az egyik már a filmvásznat is megúsztá, a másik nem drámatéma. A vásárhelyi vegytanórákon Leblancról, a szódagyártóról beszéltem, meg Lavoisier-ről, a szegényház és vérpad költőiről. – Esetleg Galilei – jutott eszembe. Az első órán, a fizikai bevezetőbe fűszerül kevertem be történetét: a boldog padovai tudós, aki elindult a távcsőve után a nagyságba és szenvedésbe. Benedekben a belénevelt „haladó szempont” „tűz-tüzet” jelzett. Galilei, a radikális kör nevelte Magyarországon is egyházellenes jelszóvá lett. S én elmondtam neki, amit a diákjaimnak...

Hogy ebből a föl villanó ötletből hogy bontakozott ki az „első szinopszis”, az időben szétozlatott együttesnek mar elmondtam. Közben egypercnyi kételyem sem volt, hogy ebből a tervből sem lesz soha bemutató, de azért játszottam vele, forgattam. Ez volt az első drámatémám, ami nem úgy szegődött hozzám, mint az Erinnüszek a menekülő vér nyomára. Nem az én életem kívánta könnyebbedésül, tisztulásul. Szinte az idegenből hajtották belém, s mégis „fejlődőképes” volt, egyre nőtt, amellet olvasni is lehetett hozzá. Negyvenéves koron túl az ember nehezen olvas cél nélkül; Vásárhelyen rengeteget olvastam, hogy a diákjaimnak gazdagabb órákat tarthassak. Most a lektorok lesznek az olvasókészségem sarkallói. Olvasok, hogy szinopszisokat írassak nekik. Volt egy régi teóriám, hogy jó mű csak úgy keletkezik, ha az ember élete két pontján – kétfelől jut el ugyanahhoz a témához. Az egyszer elért témának e szerint az elmélet szerint csak aritmetikai értéke van, algebrai érvényt azzal nyer, hogy a lélek vagy a gondolkodás két teljesen különböző témaigényét elégíti ki. Galilei is másodszor nyomult be most az életembe, de voltaképpen még mindig nem drámahósként, sőt nem is igazi kényszerképzetként hatalmába

kerítő témaként. Először mint pedagógus állapotam meg rajta: minthogy a természettudományt történeti kibontakozásában akartam előadni, el kellett valahol kezdenem. A görögökön kezdve hosszú és keserves út volna, kezdtem hát ott, ahol a modern tudomány kezdődött: így választottam kiindulópontul a mechanika születését Galileinél és Keplernél. Az első órán először a reneszánsz áltudományairól beszéltem, amelyek Faustként egy formulában igyekeztek a világot megfogni, aztán Galileiről, aki lemondott erről a lázról szigetelte a jelenségeket, s egy-egy elemi mozgást igyekezett matematikailag leírni. Vagyis Galilei már akkor is jelkép volt, az újkori tudós az elemző – magát-korlátozó... Vegytanóráim óta eltelt öt-hat év alatt az „újkor” – nem a Kolumbusszal, hanem a természettudománnyal kezdődő újkor – szinte fixa ideám lett. Ahogy a *Kisebbségben* idején minden gondolatom mélyén az rágott, hogy jutott a magyarság ide, most Európa, a Nyugat alámerülése gyötört; annak kerestem az okát e páratlan eredményű civilizáció alaphibáiban. A pedagógusi *Négy könyv* mellé lassan egy történetfilozófia-könyv terve nőtt az újkori civilizáció vívmányairól és fogatkozásairól. Most, hogy másodszor kellett, szinte külső kényszerre, Galilei alakjával foglalkoznom, az első pedagógusi használatra készült jelkép egyszerre kitágult, a feszengő, megíratlan könyv ennek a színpadra kérődző alaknak a körvonalába öntötte legsürgősebb mondanivalóját. Ő lett az „újkori gondolkodás”, maga az újkor, amely akkor a megszületéséért küzdött, mint ma...

A meghalásáért – így kellene befejeznem a mondatot. De ez után a „mint ma” után már az a kérdés következik, amely *Galilei* későbbi olvasóit a legjobban izgatta, s először Major Tamás mondta ki. „Mit akart ezzel a szerző?” Ez az életrajz nem az a hely, ahol én „szándékaim” mélyét elfödni akarnám. De azt hiszem, nyugodtan mondhatom, hogy szándékomban nyoma sem volt az infámiának; nem akartam egy „antiklerikális” darab csomagolásában egy rendszerellenes darabot beadni. Ép ésszel nem is akarhattam, hiszen ebben az irányban, s épp énvelem szemben, egy idioszinkráziásan védekező érzékenység működik. Én azt hittem, becsületes dolgot ajánlok: mutassuk be annak a természettudománynak homéroszi korát, amelyet más és másféleképp mind a ketten szeretünk, s gondolkozásunk őisének vallunk. Magában a tárgyban, az előbb kicsúszott „mint ma” szavakban lappangott az „infámia”. Az újkori gondolkodás lényegének én az igazság keresését tartom. Az újkori ember az igazságnak azt a részét, amely már „megvan”, a hiányzóhoz képest végtelen csekélynek s folyton módosulónak tartja. Az ő gondolkozásmódja nem attól kap szilárdságot, amit tud vagy hisz, hanem ahogyan keres.

(Az 1952-es év nem kedvezett az eredeti mű megírásának. Édesapám Adyligetre, a visegrádi alkotóházba, majd édesanyámmal együtt

Balatonfüredre vonult el dolgozni, de az Eredeti Mű írása nem haladt. Hozzájárult ehhez az is, hogy két nővérem is ebben az évben ment férjhez.)

[...] A *Galilei*hez ebben a kavargásban már olvasni sem tudtam. A megkínzott öreg tudós neve jóformán csak a Benedek András telefonjaiban merült fel. Ő nem adta fel a szép tervet, sőt bizonyos fokig erkölcsi kötelességemmé is tette a megírását. Ezek a zaklatott hónapok mégsem múltak el nyomtalanul a szinopszisban hordott darab fölött. A „megíratlan mű”, amely évek óta nyomta a lelke, benyomult a firenzei tudós történetébe, s észrevétlen mellékmotívumból mintegy tengelyévé lett hősöm belső konfliktusának. Amikor Rómába, az inkvizíció elé földézték, Galilei már nekifogott a *Mozgásokról* szóló műnek, amiben élete eredményét – a mechanika elemeit – foglalta össze. A levelezésben nem sok nyoma maradt, hogy Galilei éppen csak elkezdett munkája sorsán rágódott volna. Ennekem azonban könnyű volt a magam viszontagságai után az Olaszországon végigköltöző, egyik bizottságtól a másik elé hurcolt tudós vágyát a csendes munkahely után elképzelni – s tudományos lelkifurdalását, mellyel sírja szélén végzetes vitába keveredve megíratlan főműve sorsára gondolhatott. Az én Galileimben ez a kollektív felelősségérzet küzd a másikkal, amellyel az ember a maga egyéni becsületének tartozik. S ez lesz, amely az inkvizíció és lelkiismeret kötélfűzésében mindig új és új lépést engedhet vele, amíg a két gyertya közé esküre oda nem hanyatlik.

1953

Januárban végre bemutatták az *Ukrajna mezőin* című szovjet vígjátékot is. A darabot még Visegrádra küldte ki hozzám Benedek András. Ha nem is valami nagyszerű darab, vállalom el – a szép kis tantiem lélegzetet enged a *Galilei* megírására. Én még egy hétig vártam a válasszal. Az írójában volt színpadi érzék. Benedek András jóslata bevált, az új közönség ebben megtalálta a magáét: még egy kis évdést is az újkeletű fogalmakkal. Ukrajna mezői valóban szépen hoztak: ahány kiírás, annyi három-négyszáz forint; az *I. Péter*-t is most fizették ki, úgyhogy végre igazán elébe ugrottam a családi fogyasztásnak. Közben a fordításban is egy kis szélcsend állt be, ha az egész napom nem is, de az estéim fölszabadultak. Egy februári nap aztán rászántam magam: s beugrottam (négyévi szünet után) az írás veszedelmébe. A kézirat rendkívül tiszta, alig van javítás benne: könnyen kellett írnom és hamar is. Február végére, amikor az alkotóházba megint helyet kaptam, már meg volt írva, odakinn inkább csak gépelgettem és javígtattam. S még oda kaptam meg, a Sztálin halála körüli napokban, Benedek András válaszát is a beküldött darabra. A levélben a dramaturg őszinte öröme, sőt büszkesége érzett; amit kipréselt belőlem, több volt, mint az, amire számított...

(1953 áprilisában édesapám Farkas Ferencék szentendrei kerti házába költözött ki remetének.)

[...] Ennek az enyhülő tavasznak volt egyik programpontja a dramaturgok kirándulása. A *Galilei* átadása s Benedek levele után hosszabb csönd következett: a színház most emelte föl s kezdte veszélyes aknaként ide-oda forgatni a különös darabot. – „Ej de kényes téma ez!” – mondta el később Gellért a maga első benyomását: „Mit akart ezzel Németh László?” Én a megdöbben csöndből mint megszokott és magától értetődő dolgot vártam az elutasítást. A bemutatókról olyan szörnyű emlékeim voltak, hogy ha nem veszem biztosra, hogy a tervezgetésekből sosem lesz előadás, tán meg sem bírom írni a darabot. Így azt gondoltam, én csak nyertem a mulatságon, eleget tettem a kívánságnak, kipróbáltam belőlem a legjobb darabomat, s a bemutatást és az utána jövőt sem kell átszoronganom. Benedek azonban nem hagyta annyiban, Illyéshez fordult segítségért, a darabot is átadta neki, anélkül, hogy nekem szólt volna róla. Ő az ő pompás terepismeretével nyilván látta, mi vár rám, ha ez a darab az előadás felé elindul, de mint versenytárs-drámaíró nemigen tehetett mást, mint hogy mellém álljon. Ahogy többen foglalkozott vele, Gellért is mindjobban megszerette; a színházi ember érték-szimata lassan Majorban is elnyomta a gyanút. A darab, mint mondták, túl sokat tételez föl az olvasóról – az új színházjáró nem érti meg eléggé, mi az a kopernikuszi-ptolemaioszi világmép. Végig kellene menni – Illyéssel is szokták – felvonásról felvonásra a művön, én olvasnám, és ők megtennék a javaslataikat. Énbennem volt egy kis gyanakvás, hogy a javaslatok – esztétikai ürügyön – a hangosabb antiklerikalizmus felé nyomnák a darabot, vagyis a dramaturgiai kidolgozás ideológiai átdolgozás lesz, de azért a játék folytatása elől nem tértem ki. A két fiatalember remekművet emlegetett, s én visszautasítam a segítségüket?

Benedek és Gellért három-négy délutánt töltött ott kinn, a harmadik felvonás tárgyalásán Major Tamás is részt vett. A szentendrei kirándulás egy kis vidám folt volt a próbák, tanítás, gyűlések közt hajsolt életükben, de maguk a kis konferenciák is sokkal kellemesebben ütöttek ki, mint akár én, akár ők várhatták volna. Az ilyenféle „kollektív” munka eredménye nagyon is kétséges, inkább azt lehet elérni, hogy a gyenge mű tűrhetővé váljon; a jó darabot, ha a dramaturgok szempontjai nem elég magasak s műveltek, s az író nem elég szilárd, az új és új kívánsággal szemben nem tudja műve magvát megvédeni, teljesen szétfűzhatja. Az én szentendrei kirándulóim szerencséire mind a ketten jól képzett, vérbeli színházi emberek voltak, s ha volt is valami rejtett utasításuk, munka közben a darab hatása alá kerültek, s javaslataik, akár jók voltak, akár nem, érezhetően a szemük előtt lebegő „játékot” szolgálták. Én pedig a brigád-„játékba”

jöttem bele. Nem kedvetlenedtem el az aprólékos kifogásokon. Inkább virtust csináltam belőle, hogy kívánságaikra új és új játéköttel válaszoljak. Így, amikor legközelebb kijöttek, s a végzett javításokat bemutattam, rendesen jó osztályzatot kaptam, s eredményes részvételükkel a műbe delejeztam őket. A játéknak csak a vége volt számomra, sőt azt hiszem, a számukra is szorongató: mi lesz, ha kész leszünk, a politurport is lesöpörtük a darabról, s küldhetjük fölfele az ellenőrzőhatóságokhoz? Én megnyugtatómra azt találtam ki, küldjük el Révai Józsefnek. Ő az elmúlt tavaszon azt kérdezte: nem akarok-e eredetét írni. Akkor nem feleltem, most itt van a mű. Döntse el ő, hogy kell-e vagy sem. És se nekünk, se a színháznak nem kell „közbeeső szervekkel” harcolni. Így is történt, egy júniusi pénteken vagy szombaton a frissen gépelt *Galilei* elindult a népművelési miniszterhez.

A rákövetkező vasárnap leszalad a kis házba az egyik Farkas gyerek: „Laci bácsi, tessék azonnal feljönni, nagyon érdekes dolgok vannak az újságban.” A verandaasztalon ott van a szétszedett *Szabad Nép*: a reggelizők az új miniszterelnök beszédét olvasták. [...] *Galilei* ügyére a változásnak annyi hatása volt, hogy Révai József nem volt benne az új minisztériumban. A paksamétámra sem kaptam választ; máig sem tudom, hogy olvasta-e, vagy elkallódott az akkori napok kavardásában. Én mindenesetre most gondoltam rá először komolyan, hogy a darabot mégiscsak bemutatják. Gellért Endre szerint, ha a *Galilei* nem az én munkám, ellenkezés nélkül átmegy minden sorompón. S a változás (ők biztosak voltak ebben) nemcsak a deportáltak és a kulákok, hanem az én számomra is hoz egy kis levegőt. Király István leveléből értettem meg, hogy ez aligha lesz így. A *Galilei* után még a tavaszon érdeklődött, s most, hogy a változás beállt, sürgősen elkérte közlésre.

A levelét a Galyatetőn kaptam meg. [...] A darabot dicsérte is, meg bírálta is, de mintha nem mondta volna ki az igazi véleményét. Többet sejtetett a befejezés: ő okvetlen közli, de technikai okokból már csak a szeptemberi számba teheti be. Vagyis: a darabtól is fél, meg attól is, hogy ne közölje. Szeptemberig majd elvállik, hogy mi lesz a világból.

Otthon soká semmi nesz – augusztus elején Ella bement a *Csillag* szerkesztőségébe. Király a darabot most sem akarta végérvényesen visszaadni, ha a Nemzeti csakugyan bemutatja (persze nem mutatja be), ő is hajlandó közölni. Engem kissé megdöbbenett a behelyettesítés, amely szándékaimban nem volt: *Galilei* én vagyok, az inkvizíció az államvédelmi. Ugyanakkor nem is bántam, hogy megvan az ok – hisz’ a darabot, pláne, ha olyan jó, mint mondják, úgysem engedik bemutatni, itt a legfőbb alkalom, hogy a babarongyot visszakérjem. Megírtam Majornak, hogy a legokosabb a fiókba visszasüllyeszteni. Néhány nap múlva mindhárman

kijöttek Szentendrre. „Úgy nézz meg bennünket, hogy mi vagyunk a párt – mondta Benedek tréfásan –, s a párt nevében jöttünk ki hozzád.” Király István véleményével ők nem törődnek, a visszavonást nem fogadják el, s vegyem tudomásul: a párt kívánja, hogy a darabon tovább dolgozzam. Mindjárt meg is mondták, hogy odafönn mi a kifogás a darabbal szemben: Galilei esküje – ahogy én megírtam – megalkuvásra tanít. Hisz’ mindenkinek lehet valami nagy oka, amiért a becstelenség árán is tovább akar élni.

Nem tudom, komolyan gondolta-e a ködbe vesző kritikus, hogy a darabnak ezen a fogatkozásán lehet segíteni. Hisz’ én épp azt akartam a *Galilei*-ben megírni, amit kifogásoltak, hogy egy magasabb, a századokba néző kötelelességtudás kivételes esetben még a becsületet is odadobhatja. Vannak kétségbeesett szorítók: ahol a kockán forgó érdekhez képest a személyes becsület hiúság csak. Galilei helyzete az én darabomban ilyen: élete csak teher, a tortúra megkóstoltatása rosszabb, mint a halál; ami hátra van: szégyen és megaláztatás. Nem az életéért áldozza fel a becsületét, hanem a tudományért, az emberekért. Ez azonban a Galilei erkölce volt és nem az enyém. Jogosnak éreztem, igazoltam; de magam hasonló helyzetben – gondoljunk a másik szárszói beszédre – a hiúságot választottam. Mialatt a *Galileit* írtam, javítottam, állandóan ott dolgozott bennem – mint ellenáram – a másik példa: a hiúság balekja, aki hasonló helyzetben a halált választja. Amikor ez a felszólítás megjött: a *Petőfi Mezőberényben*, mint téma már ott volt bennem. S az új követelmény számomra azt jelentette, hogy ezt az ellenáramot, a Petőfi-morált vezessem be a darabba. S arra épp akkoriban már személyes okom is volt: engem, magamat vádoltak megalkuvással, sőt árulással.

Egy-egy hang már az Írószövetség-előadás óta eljutott hozzám. Valami fiatalok Ferenczyéknél azt mondták volna, hogy csalódtak bennem. Berobbant Kecskemétről Tóth Laci, a *Tanú* hajdani kiadója: s a régi lakómtól hallotta, hogy „Németh László teljesen vonalas lett”. Féja felfejt Pestre. Én meghívtam: s nagy megértéssel hallgattam végig betegsége tüneteit. Hívtam máskorra is, de nem jött el, ahelyett mint árulóra szórta a világban eltévedt reformátori keserűséget: „Fordítva volna jó: ha a Horthy-világban írja meg a *Galileit*, s most a *VII. Gergely-t*.” A másik hallgató író, Sinka is szidott, ahol ért. Nagy meséi voltak, hogy miféle küldöttség járt nála, s mit nem ígért fel neki, de őt nem lehet, mint Némethet, megvenni. Ezek azonban kósza hangok, elkeseredett indulatú emberek voltak: a darab, ha egyszer megjelenik, szétveri az efféle beszédet. A vád akkor kezdett a szívemhez férközni, amikor Sárközi György özvegye, Molnár Márta állt mintegy a kampány élére. Kettőnk barátsága nem szűnt meg a *Válasz* utolsó számával. A *Válasz*-on s főként a vele

kapcsolatos kiadón elúszott a Molnár Ferentől kapott háza, egy egyszobás viskót mentett meg kinn Zugligetben: most ott tanyázott a fiával s az éles nyelve, mulattató beszéde köré verődő *Válasz*-ifjúsággal. Napközben a Városmajor közelében egy föld alatti műhelyben lehetett az ősz fejét látni; ha voltak is pénzforrásai, vállalta a keserves műstoppoló munkát, s munkatársait éppúgy agyonkacagtatta, mint az esti s vasárnapi vendégeit, s büszkén hangoztatta, hogy nem bánja, hogy ezt a két sorsot megkóstolta: negyvennégyben zsidó volt, ötvenkettőben munkás. Én élveztem. [...] Gyakran volt nála Ella is, s most, hogy Szentendrén voltunk, a Kőhegyre vezetett karavánjába bennünket is magával rántott.

Itt vettem észre először, hogy valami rosszállás dolgozik benne. Azokban a napokban volt ez, amikor Majornak a levelet megírtam, s abban a hiszemben voltam, hogy a *Galilei* megint visszasüllyedt a fiókomba. – Én csak örülni tudok ennek – mondta Márta, mintha a hatalom szeszélye valami gyalázattól szabadított volna meg. Egy Nemzeti-bemutatónak nem lehet más célja, mint hogy magát kompromittálja. Néhány nap múlva már sokkal határozottabb figyelmeztetést kaptam. A három nemzeti színházi ember látogatását követő nap – vasárnap délután – elmentünk Ellával egy ismerősömhöz. Én egészen gyanútlanul elmondtam, mivel jöttek ki Majorék; a szorongások után lehet, hogy egy kis megkönnyebbedés is érzett rajtam. Idáig mindig a legnagyobb érdeklődéssel követte a munkámat, s a Nagy Imre miniszterelnöksége után ő mondta elsőnek: „Na, most aztán biztosan bemutatják a *Galileit*.” Most azonban néhány mondat után a dorgáló barát pózába vágta magát, aki akármilyen jó fiú, az erkölcsi szakadék szélén mégiscsak rám kell hogy kiáltson. Az asszonyok elkápráztatására még párhuzamot is vont önmaga és köztem, lám, ő inkább leszállt az autójáról. Én rögtön tudtam, honnét fúj a szél: az előző nap kinn volt a Márta vityillójában, s ott Sinkával, Féjával találkozott, akiket a magyar barátságok nagy ihletője, a közös gyűlölet most Oresztész-Püladésszé tett. Nyilván azokat a vádakot adta tovább, amelyek ellen ott a barátját nem tudta megvédeni.

Néhány nap múlva megnyílt az iskola – s én beköltöztem a családommal. A Galilei-variánst most már mindenhogyan meg kellett írnom. Akik azzal vádoltak, hogy a Galilei-vel (melyet nem olvastak) az egyházon akartam ütni, a Galilei morálját az enyémnek vennék, s két oldalról hangzana a vád, hogy megalkuvásta tanítók. A három első felvonáshoz nem kellett hozzányúlnom, a negyediket azonban átalakítottam: Galilei Torricellivel beszélve meggyőződik, hogy a tudomány fejlődése nincs az ő agya fennmaradásához kötve, azaz hiába áldozta föl a becsületét. A darab így drámaibb, görögösebb lett; az általános erkölcs érvénye a kivételes nagy-emberi erkölcs fölött

helyreállított; a mű jobb összhangba került szerzőjével, aki most, hogy húzogálni kezdtek, különös erővel érezte, hogy az egyszerű polgári becsület egyetlen megmaradt emberi java. Dramaturgiaim el voltak ragadtatva az új negyedik felvonástól. Én persze nem oszthattam a véleményüket azután, hogy a gyanú egyszer ki volt mondva, semmiféle átírás sem tette színpadképessé, hisz' ami miatt gyanússá vált, a két „egyház” – a pápai és a sztálini – hasonlósága: azt nem én raktam belé, s nem is vonhattam ki, az a történelmi hasonlóságból következett. S az új fölterjesztésnek valóban csak annyi eredménye lett, hogy a miniszter szobájába földézték: a darab jó (a kifogásaira nem emlékszem), de tovább kell dolgoznom rajta. Amire én is megmondtam, hogy arra aligha leszek képes.

Az új átírás híre most már még jobban fölbátorította a barátok valódi érzelmeit. Márta egy délelőtt hozzánk is behatolt valami ürügyön. Én igyekeztem megértetni vele mint baráttal a helyzetemet. Én a rendszerváltozás óta – egyetlen esetben sem utasítottam vissza egy munkára való felszólítást sem. Nem friss elzúllás hát, ha a Nemzetinek darabot írtam. Mindszenty elfogatása idején az ő folyóiratában jelent meg a Husz János-om, amely sokkal „antiklerikálisabb” darab, mint ez, amelyet különben nem is olvasott: akkor senki sem mondta, hogy a földön heverő egyházat akarom megrugdosni vele; a darabot különben sem fogják előadni, ez legföllebb a színház szándéka, amely mögött egy másik szándék kezd kibontakozni. Azt már nem is mertem mondani, hogy én az ő reményeiket egyáltalában nem osztom, s könnyebbedés, segély is csak abból az új politikából jöhet, s hogy a magyar irodalomnak igenis élnie kell a virágzás szerény alkalmával is – amelyet az irány enged –, én is élnék, ha még mindig elég hatalmas erők meg nem akadályoznának. Ennél sokkal kevesebb is elég volt, hogy a barát pozíciójából a legsúlyosabban elítéljen. A Nemzetinek ma darabot írni oktalanság és becstelenség. A Galileit igenis be fogják mutatni, de úgy, hogy az egy rémdráma lesz. S az én esetem egy másik Illyés-eset, csak sokkal súlyosabb, mert Illyés mindig kommunista [...] volt, s csak belecsúszott a dísz-író szerepébe, míg én tudatosan eladom magamat. Az óvatosan indult beszélgetés kiabálással végződött. Az a nyilatkozat, kiabáltam, amit Vásárhelyen akart aláírni velem, az aljasság lett volna. Ő meg, hogy miért nem mertem a Galilei-t odaadni neki.

Ez a látogatás nagyon fölkavart. Sehogy sem értettem ezt a kegyetlenséget. Egy nő, aki annyiszor hangoztatta, hogy a gyengéje vagyok, s nem tud legalább megszámni ebben a szorítóban. Írtam egy darabot, amelyet hozzáértő emberek – megmutattam neki Illés E. levelét – a legjobb művemnek tartanak, azok, akiknek írtam – a barátaim –, látatlanban leárusulónak érte. Nem tudtam mást gondolni, mint hogy a

témaválasztás valóban mind a két irányban szerencsétlen volt; azon a helyzeten, amelybe a darab juttatott, csak maga a darab segíthet: ha a belőle kicsapó tiszta emberi szorongás átcsap a szíveken. Eltökéltem, hogy a magam példányát köröztetni kezdem. Természetesen nem a kortárs írókon, s nem is Mártán kezdtem, akinek különben sem volt sok judiciuma; csakhogy a megbántást igazolja, minden szennyet beelátott volna. Két olyan embert választottam ki, akinél a megértésre biztosan számíthattam. Ferenczy Bénit Illyéséknél ismertem meg. Volt valami hiteles előkelőség benne, ami írók közt s korunkban olyan ritka. [...] A másik kiszemelt Pilinszky János volt, aki nagy időközökben a vásárhelyi nyár után is föl-fölhívott, s egy-egy estét velem töltött. Nemessége, előkelő szerénysége, nagyszerű művészi érzéke, gondolkozó ereje tovább mélyült, a vallásos ember lélektanának a megértéséhez tőle hallottam a legszebb szavakat. Beesett, nagy szenvedésekről, a tisztaságról beszélő arccal, vékony ujjával szinte szobra lehetett az anyagba szorult s kikívánczozó léleknek. Szerencsésebb körülmények közt egy író-Chopin lehetett volna belőle. Ferenczy még Rómából ismerte őt – ahol a szép negyvenhatos időkben voltak lenn tanulmányúton, s egyre jobban megszerette. Eggyel több ok, hogy épp kettejüknek adjam át az igazolás reményében darabomat.

Heteket vártam, tán több mint egy hónapot is, de válasz nem jött. Végre Ferenczyné meghívott bennünket; nyugtalanul mentem át, gyanítottam, hogy nem sok jót hallok vizsgára bocsátott munkámról. Pilinszky, akinek ott kellett volna lennie, kimentette magát; a vacsora elfogyott, Ferenczy nem tért rá a Galileire. Végül az asszony, akit bántott a helyzet, próbált meg valami dicséretfélét összehozni. Béni úgy hallgatott, ahogy ő Erzsike asszonyi lódításait, cigánykodásait szokta hallgatni, gyönyörködve és rosszállóan. S végül azt a nevetést hallottam, amely annyira nem tetszett a kiadónak. Nekem sem tetszett. Mélyen megalázva mentem haza. Azt nem tudtam föltételezni, hogy a darab mint mű legyen annyira rossz, hogy egy más mesterségben dolgozó művész néhány felelőtlen elnéző szót ne vethessen oda annak, aki mint barát fordul hozzá, nem is művészi, mint inkább erkölcsi véleményért. Nem gondolhattam mást, mint hogy Béni kényes erkölcsi szimatát csapta meg valami benne, s erről nem akart beszélni. Vagyis hogy Mártának mégiscsak igaza van. S ha Ferenczynél gondolhattam is arra (amit ízlését ismerve gyanítottam is), hogy a személyes rokonszenv jól összeférhet a munkáim iránti idioszinkráziával, miért hallgat, miért nem jött el s miért nem adott életjelt még sokáig Pilinszky János, aki mint diák, saját levele szerint, „piros füllel” olvasta tanulmányaimat. Mint katolikus van megsértve? Ma már meg tudom magyarázni vagyis menteni – a magamhoz legközelebb álló két barát viselkedését. Munkáim közös sorsa, hogy első olvasásra még azok is

visszaesésnek, kompromittálónak érzik, akik szeretnek. Aztán Ferenczy ízlése csakugyan plebejusz érezhet mint íróban. Azóta azt is megtudtam, hogy gondolkodik ő a drámáról: királyról kell szólnia, s gyilkosságnak vagy legalább egy incesztusnak kell benne lennie. Ennek az ízlésnek, kíváncságnak a Galilei: hosszas fecsegés. Pilinszkyt, mint később megtudtam, akkor érte utol a szerelem, s a rá tódult káoszon át olvasta a hitének – témájánál fogva – nem éppen kellemes darabot. Mindezt átlátom most már; akkor azonban az önmagamon való kételkedés vermébe taszított. S meg sem próbáltam többé a darabot megmutatni.

A helyzetem egyre súlyosbodott. A színház hiába ígérte meg már júniusban, s most a negyedik felvonás átdolgozása után, hogy több kíváncságuk nem lesz, folyton új javaslatokkal állt elő. S ezek a javaslatok nemcsak hogy dramaturgiaiak nem voltak, mint a tavasziak, még csak olyan jogos erkölcsi kifogás sem, mint ami a negyedik felvonás átírására vezetett, hanem homályos „ideológiai kifogások”, amelyeket, minthogy nem tőlük eredtek, nem is tudtak kellőképp képviselni. Az ő helyzetük sem volt irigylésre méltó; vállalniuk kellett egy jónak érzett művel szemben olyan kifogásokat, amelyeknek a figyelembevételére a mű szétdobálására és az én erkölcsi megsemmisülésére vezetett volna. A két fiatal szenvedett is tőle, Major már inkább a szerepkörébe illőnek érezte. A Darvas-beszélgetés után visszakértem a darabot, elutasított: „Ezt most már nem lehet. A színház is rengeteg fáradságot ölt belé, s fönn is várják tőled.” Én úgy próbáltam az időt húzni, hogy a javaslatokra egy-egy hónapi csönddel s egy-két mondat nem sokat számító kicserélésével feleltem. De most már alig lehetett kétség: valaki a színpalak mögött a Galilei-történetnek megismétlésével akar a Galilei íróján bosszút állni. Vagyis, ami nem volt igaz a megírásakor, igazzá vált a megírás után: a Galilei rólam kezdett szólni. Az én igazi inkvizitoraim azonban nem a biborosok, hanem az íróársak, a barátok, az utcáról fölszaladt fiatal emberek – s családtagjaim lettek. [...] Kárhoztatott az egész ország. Ágnes az egyetemen vették elő, köztük egyik olvasóm – a kedves fizika professzor is –, hogy csakugyan Galilei drámát ír az édesapja? S olyan, hogy a Nemzeti bemutatja? Egy fiatal ember az utcáról nyomult be. Egyetemi hallgató volt, nagy tisztelőm, akiről hallottam már. Úgy viselkedett, mint egy skizofréniás. De azt kimondta, hogy az ifjúság éntőlem azt várja, hogy ne írjak. Legyek nekik egy szép emlék legalább. Egy másik, akit pedig az Írószövetség küldött fel valami Berzsenyi-előadás ügyében, ezt a figyelmeztető mondatot helyezte el: Az egész más, ha valaki a Horthy-korszakban volt antiklerikális, mint ha most ír az egyház ellen. [...]

A Galilei azóta megjelent, s aki olvassa, csodálkozhat, hogy találhatott utat ez a vád – ha már a fületem tömítettem be – a lelkiismeretembe. [...]

Egy hónap lapítás után megint meg kellett mutatnom inkvizítorra vált dramaturgjaimnak, hogy mit végeztem. alig néhány mondat volt a harmadik felvonásban. Amire új, még megdöbbentőbb követeléssel jöttek. Az egyikre, a legfelháborítóbbra még emlékszem. Castelliból, Galilei öreg bencés barátjából (a darab egyetlen rokonszenves papruhát viselő alakja) negatív alakot kellett volna csinálnom. Ez a követelés azt jelentette, hogy itt vagyunk a nyílt szakítás s annak minden következménye előtt. [...]

1954

Ekkor szántam rá magam, hogy Illyéshez forduljak. Az utóbbi években ritkán találkoztunk; inkább csak a bemutatói körül, de a barátkozási kísérleteket – főként az írókongresszus óta – reménytelennek éreztem. Most inkább az irodalmi helyhez fordultam s nem a barátomhoz. Az ő fején van a korona, ő a drámaíró, a Nemzeti embereihez őt fűzi barátság; tudjon arról is, hogy mi történik egy író társával. A Galileit olvasta, része volt az elfogadtatásában is, most kérem, érje el, hogy visszaadják. Nagyon szívesen fogadott, „régiszerületről” beszélt. S bebizonyította, hogy jó megfigyelő, az első percben észrevette – mint mondta, a szememről –, hogy baj van velem. Rögtön felhívta Majorékat, tárgyalt velük, aztán velem is. De hogy, hogy nem: egyszer csak ő is az irodalom iránti kötelezettségemről beszélt, hogy nem szabad a darab bemutatását megakadályoznom. A helyzetem nyilván nagyon nehéz volt. A Nemzeti emberei nem tudták – még Major sem –, amit én már igen, hogy a darabot semmi esetre sem fogják bemutatni, ők csak a jó, kíváncsi művet, a rendezési alkalmat, a szerepeket látták – s hogy ehhez, mint más daraboknál is, holmi változásokat kell belőlem kisajtolni, amelyeknek én hónapok óta makacsul ellenállok. S most Illyés is mellém állt, az az Illyés, akinek ők két darabját vitték diadalra – segít kikapni mancsukból a koncot. Ők úgy érezték, ez nem valami baráti eljárás. Én, hogy Illyéssel is csak egy új ügyvédet fogadtam – magam ellen (mint mindig, amikor az emberi természet a várt váratlan helyett a várható ismert módon reagált), elcsüggedtem, s ahelyett, hogy velük szemben lettem volna érélyes és nyílt, magammal lettem határozott. Eh, mit, nem könyörgök senkinek. Éjszakai rosszullétem után Ella bement az Irodalmi Alaphoz, s beutaltatott – hogy minél messzebb legyek az itteni dolgoktól – Szigligetre. Az elutazásom előtti nap kellett az Illyéssel kibővült Galilei-bizottságnak a Nemzeti Színházban összeülnie. Ezen, mint mondták, pontosan elmondják mondatról mondatra, hogy hol kérnek valami változtatást, majd meglátom: nem olyan rettenetes. A határozatom az volt, hogy elmegyek, meghallgatom a kívánságokat avval, hogy Szigligeten majd gondolkodom rajta. Odalenn aztán – a legjobb hely – véget vetek az egésznek. Ez lesz a

válaszom – nekik is, meg a „magyaroknak” is, akik úgy sietnek az elmarasztalással. A tett erkölcsi pátosza legyőzte a suicidiumtól való, mondhatnám, undort. A sok hónapos kínlódás, mocskolódás után mintha erkölcsileg megfürödtem volna: friss voltam, jókedvű, határozott. Ez a jókedv lett az árulóm. Ella valami aggodalmaskodó megjegyzést tett a másnapi tárgyalásra, az „archimedesi csavar” további munkájára. „Hát csak nem gondolod, hogy én engedek nekik” – néztem rá olyan büszkén és diadalmasan, hogy még abban az órában fölment Illyéshez, s ő mondta meg, amit nekem kellett volna, hogy azért fordultunk hozzá, mert a darabot tényleg nem akarjuk előadatni. Illyés, hogy a maga szerepét igazolja, egy írást íratott alá vele, hogy mi kértük a Galilei visszavonását. Ezután már simán ment minden: Illyés nem tudom, mivel ijesztette el őket, de már úgy fogadtak, mint akik nagy érvet hallottak, s rászánták magukat az engedésre. A javaslataikat felolvasták azért, „kár beszélni is róluk”, mondta Illyés hazajövet, olyanok voltak.

Másnap megkönnyebbült fáradtsággal néztem a vonatból a Balaton téli nádasait. Ha akkor egy hosszú s igazi pihenés következik, visszalapul még bennem az a húr, amelynek az elpattanása egy megfordíthatatlan betegség kezdetét jelenti. De a volt Eszterházy kastély nem sok jóval várt. A február vége jó hideg volt, az épület gyengén fűtött, a harmadik kazán rossz: a beosztottak szerint takarékoskodtak az érdektelen téli vendégeken. Nekem egy nagy reprezentatív szobát adtak (véletlenül-e vagy gúnyból), amelyet nem lehetett kifűteni. a mosdó dugója oda volt rozsdásodva a porcelánhoz. Azóta nyilván nem lakott senki benne, s a más szobából áthozott hőmérő nemigen ment a tíz fok fölé. azóta tudom, hogy ennek a betegségnek a fázásnál nincs nagyobb bősztítője, s ott állandóan kabátban ültem és vacogtam. A „Galilei-pör” miatt munkámmal is elmaradtam, s pontosan azt a munkát kellett végeznem, ami az utóbbi időben a legjobban fárasztott és fáraszt – az életrajzi trilógia nyersfordítását javítottam. Ha szabad időm volt, s a fázás szobámból kihajtott, beszélgetnem kellett: a másik nagy ártalom ebben a betegségben. Füsü Jóska, az alkotóházak vándora itt volt s gondozóba vett. Egy este, amint ott ült velem szemben a párnás vörös karosszékben, lassú hangján beszélgetett – emlékszem – rendkívül rosszul lettem. A villanyfény, a monoton hang, a lassan keringő szoba, a nagy bágyadság – mintha a világ el akarna menni tőlem, s itthagynom örök sötétségben. Éjszaka, a rám rakott kabátok, takarók alatt a gutaütéstől féltem. Már épp azon tűnődtem, hogy hazautazom, amikor egy reggel megjött a jó idő, a ház előtti hőmérőn hat-hét fokig ment fel a higany, s a parkban apró ereket eresztett az összeeső hó. A szép idő a vacogást is feloldotta – meg a robot ellen is fellázasztott –, Füsivel sétálgattunk az Ederics felé vezető fasorban, vagy az Amerikát járt, novellaéletű Oravec

Paula vitt el bennünket (Füsit, Németh Andornét, engem) a falubeli barátaihoz. Úgy volt, hogy egy hónapot maradok, de az első tíz nap emléke mégiscsak hazahozott. Nem, Szigligetre, alkotóházba nem jövök többet. De a vonaton egy balatoni menedékhelyről ábrándozgattam Füsimel. Igazán a legfőbb ideje Pestről elmenekülnöm.

Odahaza a réginél is népesebb ház várt. Magda urát fölhelyezték, de amíg lakást kapnak, nálunk húzták meg magukat. Itt lakott a sógornője is a Sztálinvárosból feljáró urával. Ebben a tömeglakásban kellett a nehezen fogyó lapokat javítanom. Az állapotom megint romlott. Tompa Kálmán 185-ös vérnyomást mért, s megnyugodva továbbrohant. Én azonban egyre kábább lettem, ültőhelyemben a munka fölött is elaludtam. Ellát is megijesztettem, ő harminc év alatt ilyet sose látott. Másnap az Irgalmas-kórházban végigmentem a szokásos vizsgálaton. A röntgen után a szemészhez kerültem: ott ültem a csillogó szemtükrével szemben, s láttam, hogy látja a sorsot a szememben. „Nem azonos a Nemzeti Színház főrendezőjével?” – kérdezte, mielőtt megvizsgált volna. S utána: „ez a folyamatnak a kezdete”. A leleten pedig ott voltak az érgöresös erek, a hipertónia biztos szemtünetei... (1954. március 27.)

A „hypertonia essentialis” nevet én Korányi Sándortól hallottam először. [...] s mégis, amikor harminc év múltán magam is megbetegedtem benne, akármilyen különösen hangzik, fogalmam sem volt róla, hogy azóta az iparosodott országok legelterjedtebb betegsége lett, [...] épp ezekben az években vált nálunk is közegészségügyi problémává, főként amióta különféle társadalmi műtétek során mind újabb és újabb embercsoportok kerültek az enyémhez hasonló vagy annál súlyosabb szorítókbá. [...] Az új helyzetben a legfájdalmasabb a fejemben kiérlelt munkák elkerülhetetlen pusztulása volt. [...] Azt rögtön az első órákban eldöntöttük, hogy a túlszűfolt lakásból el kellene mennem valahová. [...] Megint csak az Ady-ligeti Mariska néni mellett döntöttünk, oda Ella is kiköltözhet, hisz’ csak egy autóbuszjegynyire van a családi kolhoztól s a gyerekek éntőlem.

(Édesapám itt írta meg a II. József-drámát, a Megmentett gondolatok tanulmányait, s foglalkozott a Petőfi Mezőberényben és a Négy próféta drámatervével. Az adyligeti idill – különböző okok miatt nem tartott sokáig, egyik megoldás a másikat követte s májusban leutazott az ősmenedéknek számító Hódmezővásárhelyre, majd Debrecenbe, s végül Pestre, az Attila utcába, édesanyjához, de egyik sem sietette a munkát,)

[...] De mi volt ez ahhoz képest, amikor a Nemzetiből megjött az értesítés, hogy az új évadban mégiscsak be akarják mutatni a Galileit, ahogy már a télen is pedzették, Majorral a főszerepben. Én azt hittem, a betegségemmel végleg megváltottam magam attól, hogy a Galilei szót ki is

ejtsék előttem. S most újra kezdődik a tavalyi. Azt írtam neki, „ha irgalmat ismer”, nem mutatja be a darabot. De ha mégis ragaszkodik a jogához, a kívánságom, hogy a darab még a bemutató előtt megjelenjék, különben botrány árán is megakadályozom a bemutatását. [...] A véletlen úgy hozta, hogy mialatt az állapotom, a közérzetem is javult, irodalmi ügyeim is mintha egy kis napsugarat kaptak volna. Pesti tartózkodásom alatt eljött hozzám Király István: valami új kormánynyilatkozatról beszélt, amelynek hatása alatt ő közölheti a Galileit. Nem sokkal utóbb a Népművelés folyóirat hozta négy hónap alvás után a Petőfi Mezőberényben-t.

(1954 decemberében Bóka László megtámadta a Petőfi Mezőberényben-t, Illyés Gyula megvédte édesapát, az utolsó szó Horváth Mártoné, a Szabad Nép főszerkesztőjéé volt.)

A karácsony utáni napok az Illyés-cikk megjelenésén kívül még egy izgalmat is hoztak. A Csillag kiszedette a Galileit, s én, még mielőtt a B.-cikkéről tudtam volna, megcsináltam a korrektúráját. Valami tévedés folytán a régi kéziratból szedték a negyedik felvonás régibb variánsával, úgyhogy több hasábnyi új szedésre volt szükség, s így a darab közlését egy hónapra megint elhalasztották. A támadásról tudomást szerezve én a végleges elhalasztást is följánlottam. Meg voltam győződve, hogy Király kapni fog rajta. De nem; ő most bebizonyította, hogy amennyire a kommunista fegyelem engedi, csakugyan van benne valami ifjúkorába visszanyúló ragaszkodás irántam. Ellával többször is tanácskozott, mi volna itt az érdekemnek legjobban megfelelő eljárás. Fölfelé is tájékozódott. Engedélye volt, hogy kényes esetekben közvetlenül Rákosi Mátyáshoz fordulhasson. Most is ezt tette, azt szerette volna, ha Rákosi maga olvassa el a darabot. De ő nem ért rá, s rábízta, hogy közli-e vagy sem. Király kijött hozzám: tőlem teszi függővé a dolgot, a Galileit, ha akarom, kiadja, ha félek a következményektől, beönteti a szedést. Ritkán kellett veszedelmesebb ügyben döntenem. Ha az ártatlan Petőfi Mezőberényben ilyen hajszára adott alkalmat, a Galilei a szigorodó atmoszférában ki tudja, tán börtönbe is juttat, a leányaim jövőjét tönkretelheti. S mégis nemcsak én, a feleségem is habozás nélkül ráálltunk, hogy csak jelenjék meg, hadd lássa a világ, mi az, amiért ezt kellett szenvednem. A döntés, mint utólag kiderült, nagyon is helyes volt; a Galileiből egy orpheusi ének lett, amely távol tartotta a rám vicsorgó vadállatokat. Egyelőre azonban a kiadás vállalása az izgalmak megsokszorozását jelentette: megjelenik-e csakugyan a darab, s ha kijut az emberek kezébe, mi következik utána...

1955

Közben a Csillag – benne a Galilei – csakugyan megjelent az árusító bódékban (Csillag jan. 1. sz. 71-127. /1955/). De csak egy napra. Amikor

másnap sehol sem lehetett látni, nem is kérdeztem, azt hittem bevonták. De kiderült – hogy nem: annyi kíváncsivá tett, irodalom iránt érdeklődő ember lappang a városban, hogy nyomban elkapkodták. Néhány hét, hónap múlva már olyat is hallottam, hogy száz forintot kínáltak érte. Én azonban annyi visszajelzést sem kaptam, mint a Petőfi-re. Pedig vártam, hogy akik látatlanban elítéltek érte, elszégyellik tán magukat, s megírják: tévedtünk, nem becsstelenség mégsem. Ilyesmi azonban nem történt. Tamási hívta fel azon melegében – hogy elolvasta – a feleségemet. [...] Levelet kettőt kaptam: egy fiatal múzeumi tisztviselő igen szép elemzést írt a darabról (a Dunántúl-ban ez meg is jelent) s egy mérnök oktatott ki (Torricelli félreértésével) a fizikából. Ezenkívül még Veres Péter levele keveredett vissza Vásárhelyről: nagy, szívszorító írásnak nevezte. Ez a fontos dolog, nem ami a Petőfi körül történik. Néhány nap múlva ő maga is felkeresett, s hozta a Csillag-nak szánt cikkét. A cikk inkább annyiból volt érdekes, hogy hát ezt is lehet a Galileiről írni. De a jó szándék félreérthetetlen volt, s kicsit a lapítás is persze. Mint az Írószövetség elnökétől elsősorban tőle lehetett várni, s ezt tudomásomra is hozták, hogy Horváth Márton után nyomós szót mondjon a Petőfi-ügyben. Ez elől úgy tért ki, hogy a Petőfi-t, velem beszélgetve is, külsőleg-belsőleg gyengén konstruált darabnak nyilvánította, s hogy a becsület s barátság megmaradjon, a Galileivel róttá le, amihez a fejésekkel szemben nem volt mersze. Egy fiatalember, aki ezekben a napokban a felszólalásra felszólította, leírta s hozzám is eljuttatta kettőjük beszélgetését. Kitűnő írás, minden betűje igaz, hiteles! A fiatalember fel volt háborodva. Én azonban ismertem az erőviszonyokat és a jellemet, s nagyon meg voltam elégedve ennyivel is. Péterben mégiscsak van egy kis „ridegparaszi” vonzódás irántam. S a cikke után nem volt valószínű, hogy Galilei miatt az inkvizíció elé kerüljek.

Amikor Veres Péter cikke megjelent, itt volt az új meglepetés: a Nemzeti trojkája – Major, Gellért, Benedek – ki tudja, hányadszor, megint beállított hozzám, hogy ők mégiscsak bemutatják a Galileit. Utolsó érintkezésünk a vásárhelyi autót volt, amikor ugyanazzal az üdvhírral állítottak be. Az azóta bekövetkezett politikai fordulat s a Horváth Márton talpai természetessé tették, hogy az autót többé nem érvényes. Ők azonban kéthónapi hallgatás után újra itt voltak; bennük van gerinc, bátorság, bemutatják a Galileit. Ma körülbelül látom, hogy a darabba ölt munkán kívül mi indította őket erre a kétségbeesett, mondhatnám, merész kísérletre. Illyés a Petőfi Mezőerényben megvédése után más elszakadó mozdulatokat is jónak látott végrehajtani: a Dózsa olvasópróbáján csekély ürügy miatt (állítólag kevés színész jelent meg) visszavette a darabot, s a színház itt áll magyar bemutató nélkül. A Galilei megjelenése is bátorságot adhatott nekik: tudott dolog volt (Ella is eltelefonálta), hogy Király

Rákosihoz fordult, s ez úgy futott szét, hogy Rákosi olvasta is a darabot. S most itt volt a Veres Péter cikke. Én sehogy sem értettem ezt az új jelentkezést. Nem hittem, hogy olyan naívak legyenek, mint voltak, hiszen azok, akik a Petőfi-ből ilyen vesszőfutást rendeztek, hogy engednék meg az egyre mostohább atmoszférában, hogy a Galileivel esetleg holmi babérocskákat szerezzenek. Másra kellett gondolnom, hogy csakugyan be akarják mutatni a darabot – de olyanformán, mint Németh Antal a Cseresnyés-t.

Erre vallott, hogy Major lemondott már a címszerepről, Bessenyeinek adta, akire akkoriban az Ádámja miatt haragudtak. Rajta kívül kevés elsőrangú színészt kapott a darab. Akkoriban kezdték próbálni Sándor Kálmán A harag napja című darabját, érdemes összevetni ezt a tündöklő szereposztást a Galileiével. Én azt mondtam: a feltételem teljesült, a darab bemutatását nem tartom helyesnek, de nem is tiltakozhatom ellene. Minthogy a próbákön nem vehetek részt, írok egy tájékoztatót, az olvasópróba végén fel is olvastam nekik. Ez a tanulmány – melynek egyetlen célja az volt, hogy a Galileit a pletykákból egy tisztább térbe, a színpadra emelje – a színészek s az én titkom maradt. A darab sorsáról Benedektől hallottam egyszer-kétszer. A színészek szokatlan lelkesedéssel láttak a darabhoz. Bessenyei remeklésre készül. Csodálkozva csóváltam a fejem. Márciusban betiltották Az ember tragédiáját. Major fölment a minisztériumba, s följánlotta a Galileit is; inkább most, mint amikor már ki tudja, hány próbát tartottak. De azt mondták, próbálja csak tovább. Ő óvatosságból májusra tette a bemutatót, s megritkította a most már ímmel-ámmal haladó próbákat. Végre megjött fönről a telefon, hogy a Galileit le kell venni a műsorról. Major ezt a hírt is személyesen akarta meghozni: közben arra is célzott, hogy az elszenvedettekért valamiképpen kárpótolni akarnának. A Nemzeti az elmúlt évben két cseh darabot fordítatott le velem, Jirásek Žižkáját s a verses Strakonai dudás-t; a két fordításért s a Galileiért összesen ötezer forintot kaptam. Hát bizony jogos lett volna (bár ők alkalmasint csak egy újabb fordításra gondoltak), hogy a sok kárba ment munkát megfizessék, én azonban elhárítottam a részvétlátogatást, s még a lehetőségét is elutasítottam, hogy azért, amit a Galilei megírásáért rám mértek, bármiféle anyagi jóvátételt fogadjak el.

[...] A vérnyomás-naplóm júliusi csíkjai egymás után kétszer is felbukkan egy R-betű; július 2-án egy rövidebb, július 3-án egy hosszabb. Minthogy a kiugrások fölötte nem túl magasak, a füzetet lapozónak tán föl sem tűnik a jel, nekünk azonban eléggé emlékezetes marad a két nap. Én épp dolgoztam: „Na most aztán elvesztél – jött be Ella [...] A Rákosi iroda keres. Egy női hang: „Rákosi elvtárs szeretne beszélni Németh László elvtárral.” Fölzaklatottan néz rám; a nyaka tele van vörös foltokkal. [...]

Másnap tizenegy órára rendelték be. [...] Azt, hogy olvasta-e a Petőfi egyfelvonásost, nem tudtam megállapítani. A Galileit mint maga mondta, Kállainak adta oda elolvasásra. Az ő kérdése az volt: „Kap-e a népi demokrácia valamit ezzel a darabbal?” (Bános Tibor Magyar Nemzet, 1994. febr. 5-i számában írja: 1955. júl. 20-án egy összejövetelen Rákosi már azt mondta: Minket a Galilei-féle darab nem húz ki a vízből”) Kállai válasza: „A darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasiszmus alatt a fasiszmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra értenék.”

(Ez a beszélgetés megmagyarázza, hogy bár a Nemzeti 1955. január végén műsorra tűzhette a Galileit, február 7-én megvolt az olvasópróba, amelyen édesapám felolvasta a *Galilei együttesének* szóló írást, elkezdődtek a rendelkező próbák, miért kellett március 12-én a próbákat beszüntetni. Ekkor tiltották be másodszor a Galileit.)

[...] 1956 februárjában lefolyt a Szovjetunió Kommunista Pártjának 20. kongresszusa. [...] Azt, hogy tíz év után megint érdekes ember vagyok, B. Nagy László lektor adta tudomásomra [...] a szerződések [...] ömlöttek [...] Major is járt a Galileiért, s bár az utolsó próba-beszüntetésnél kikötöttem, hogy a darab az enyém, most mégsem köthettem magam, hisz' ő is reformer volt, sőt egy memorandumot is aláírt, amelyben többek közt az én darabom betiltása miatt is tiltakoztak. [...] A legnagyobb meglepetés az volt, amikor tán füredi ismerősök meghozták a hírt, hogy az Írószövetség új elnökséget választott, s abba én is bekerültem. [...] Közben kezemben voltak az Égető Eszter első példányai (amit 1949-ben már kinyomva tiltottak be), egyre közeledett (amire gondolni sem szerettem) a Galilei bemutatója. Én amíg lehetett, halogattam a felmenetelt, de a színház sürgetett, hogy legalább egy próbájukat nézzem végig; Ella új ruhában akart a bemutatón látni, s már a szabóval is beszélt [...] Így hát egy hétre megint föl kellett buknom a forrongó elemekben. A Galilei próbájától féltem a legjobban. Az író látomása, s a színház rendezte látványosság közt olyan nagy volt az eltérés, hogy a kettő találkozása még fiatal és egészséges koromban is nagy próba volt az idegeimnek; nem is voltam három próbánál többször egész életemben. Ez a találkozó azonban – tán mert a legrosszabbra voltam elkészülve – sokkal szerencsésebb volt. Az első jelenetben egy friss, üde hang ütött meg (úgy, mint valaha a Papucshősben Mészáros Ágié) – s az öreg Galilei – Bessenyei alakításában – emlékeztetett ugyan egy kicsit Illyés öreg Kossuthjára, de ahogy beljebb-beljebb mentünk a darabba, egyre jobban azonosultam vele, s amikor az inkvizíciós jelenetben, a kínzás után vallomást tesz: mintha a magam meggyötört élete mondta volna el az emberiséget vádló „bűnvallását”. A mellékszereplők közt persze voltak, akik megint csodálkozásra késztettek:

hogyan lehet ilyen hálás, egyszerű szerepet ilyen rosszul játszani. Niccolini alakítójának fogalma sem volt róla, milyen egy sima, jólelkű, a diplomáciai érzéket élvező olasz, Barberinié pedig a reneszánsz nagyúrból egy pökhendit csinált. Mások viszont jobban játszottak, mint vártam: Mányai, akivel Bessenyei külön próbált, végül is jól fogta a részvét és szigorú öntvényét, amelyet tudós volta s bírói szerepe diktált az inkvizítornak. Rajz pedig – akinek az írónak a darab legjobb alakítása volt – képet adott róla, hogy (a közfelfogással ellentétben) mennyi kiaknázatlan lehetőség várta a teremő színészt a mellékalakjaiban is.

A hosszú szünetben, amíg a díszleteket átrendezték (az első jelmezes próba volt), a színpad melletti kis szobában folyt a megbeszélés. Itt nekem is szembe kellett mondanom a rosszul játszó színészeknek a kifogásokat. Az óvatosságomra emlékszem. Ennél is kínosabb volt Bessenyei indulatossága, aki félíg négy szemközti ugyan, de a többiekől hallótávolságban szidta azokat, akikhez hivatása hozzákötötte. A próbára meghívták Nádasdy Kálmánt is, az opera rendezőjét, az ő szép arca és okos modora volt szinte az egyetlen hiteles Galilei... „Állandóan ebben élünk, s még itt is azt látjuk” – mondta a második felvonás után sóhajtva szinte a darabra, s végül ezt a mondatot vittem el.

[...] Az előadás délutánját Tímár Józseffel, a Villámfénynél és a VII. Gergely egykori alakítójával töltöttem. [...] A színházba is együtt mentünk. [...] A négy felvonásból nem tudom pontosan, mit töltöttem a páholyban, tán az elsőt s a negyedik egy részét, a többi a belvárosi utcákban kószáltam, abban a bűgös vörös ködben, ami a magas vérnyomás jele – s az utcanépekbe kapaszkodó gondolatokkal, amelyek a vérnyomás tövén lévő zaklatottságot igyekeztek eltompítani, újra s újra visszatérve a főposta órája elé, hogy a felvonásközre visszatérjek. A második felvonás végén már kituskoltak a közönség elé, én azt hittem, csak a darab végén kell halvány árnyékkal a közönség elé állnom, s ez a kellemetlen vonakodás meghajlás közben is ott volt az arcomon. A taps nagy volt, de ahogy a színpad között visszacsetlettem-botlottam, az első gratuláló egy vészhiért is mondott mindjárt: Lengyelországban baj van; külföld bement, hogy körülfojták Varsót. Ez a hír egy szempillantás alatt előhívta s lecsapta belőlem azt az érzést, amely hetek óta, de főként most a pesti tartózkodásom óta s e bemutató alatt is ott volt bennem: hogy mindez nem igaz, káprázat, esztelenség – hogy ebből egyszer csak föl fogok ébredni. – Na, akkor ezt a darabot sem adják ötszörnél többször – volt a válaszom a hírré.

[...] Ilyen volt az én írói pályám legnagyobb sikere. Három nap múlva a színház kapui hónapokra bezárultak.

A GALILEI TÖRTÉNETE NÉMETH LÁSZLÓ LEVELEZÉSÉNEK TÜKRÉBEN

A levelezést a legőszintébb dokumentumnak tartom. Ezért gondoltam, hogy bemutatom, hogyan jelent meg a Galilei története – a megírása és bemutatása közt eltelt időben – édesapám levelezésében. A levelek egyrésze még nem publikált anyag – így a történetet ismerőknek is újdonság.

Az első híradás a darabról 1952. április 27-én Benedek Andrásnak megy:

Kedves Barátom,
hosszabb időre elutazom, hogy dolgozni tudjak. Előtte tájékoztatni akarlak: milyen eredménye lett múltkori beszélgetésünknek. A horgodra – fordításaim veszedelmére – belekaptam; Galilei könyvek közt ülök s a darab terve is kezd kibontakozni. Nem is egy terv; kettő: egy szélesebb s egy kamaradarab szerű. Lehet, hogy mindkettőt megírom s majd választhatok közülük. Persze egyelőre a fordításokban kell behoznom, amit J. A. díj, drámai tervek, lányom esküvője, előadás okoztak. Csak azért írok, hogy tudd: valamilyen Galilei-darab most elkészül már; persze, hogy megfelel-e, arról nem állok jót.

Barátsággal: Németh László

1952-ben még kétszer megerősíti Benedek Andrást, hogy foglalkozik a Galilei témával:

Május 24-én: A Galilei kamara változata a fejemben kész van, de augusztusig, fordításaim miatt, aligha vethetem papírra.

Szeptember 1-jén: Nagyon jó volna, ha magad hozhatnád át az elolvasott kéziratot. Akkor a Galileiről is beszélhetünk megint. Esténként most már azzal foglalkozom.

Az '52-es évben csak a szándék élt benne a Galilei megírására; '53. január-februárjában írhatta meg, mert egy erre az időszakra valószínűsített levélben jelzi Benedeknek, hogy a kézirat elkészült:

Benedek Andrásnak

Keltezés a tartalom alapján: 1953. február vége

Kedves Barátom, hallottam, hogy telefonon kerestél. Én két hétig most nagyon el voltam foglalva: 600 oldalas könyv kétszeri korrektúrája, fordítás rádióban stb., a darabbal kevesebbet foglalkoztam.

Azt gondoltam, a jövő héten legépelem, úgy ahogy van s elküldöm – de

csak neked, nézd meg, hogy kis átalakítással van-e remény az előadására, szóval sürget-e tatár vagy ráérek ezt is csiszolgatni, a másik variánst elkészíteni. Csak ha te biztatónak látod a dolgot, akkor teszek félre mindent s megyek neki az azonnal kidolgozásnak.

1953. március 8-án már küldi az első, nem véglegesnek szánt szöveget Benedek Andrásnak:

Itt küldöm a Galilei első – s csak neked szóló – példányát. Sajnos, nem tudok gépelni, s itt nem volt, akinek lediktáljam: úgyhogy igen rossz szöveget kapsz, a kézirat második felére a gépelőpapirom is kifogyott, úgyhogy egy régi fordítás hátára gépeltem. A másodpéldány itt marad nálam, azon dolgozom tovább (sajnos rengeteg más dolgom van), s azt gépeltetem le a gépelővel.

Míthogy más darabjaimnál az volt a hiba, hogy kicsit vázaltszerűek maradtak, itt szántszándékkal többet mértem az anyagból, hogy később húzni lehessen; így lett majd száz sűrűn gépelt oldal a terjedelme. Különösen a második felvonást érzem olyannak, amit redukálni kell. A harmadikban viszont, ahol Galileit kapacitálják, úgy érzem, hiányzik még valami.

A kéziratot csak azért adom ki így a kezemből, hogy tájékozódhass, mit kaptok – s mert olyasmit üzentél, hogy esetleg idén lenne szükségetek rá. Én föltétlenül megírom a másik, verses variánst is, s őszre már a kettő közül lehetne választani. Persze lehet, hogy te egyetlen szempillantással megállapítod erről is az „untauglich”-ot.

Egy pár dolognak itt nem tudtam utánajárni, vagy kihagytam, vagy hasból írtam be valamit; – a végleges szövegben majd helyén lesz minden. A jellemzések, utasítások száma is csekély; te kiveszed anélkül is, pusztán a szövegből.

Édesapám ezen a tavaszon Szentendrére, Farkas Ferencék kertvégi kisházába vonult el dolgozni. Benedek lelkes levélben nyugtázta a Galilei első változatát. Itt kereste fel őt néhány alkalommal Gellért Endre a rendező, és Benedek András a dramaturg, s együtt csiszolgatták a darabot. Benedek kitűnő tanulmányában (Mégis mozog /A Galilei története/) a kívánt változtatásokat, valamint a megbeszélések hangulatát is részletesen leírja. A változtatások ekkor még zömmel dramaturgiai jellegűek voltak. Már ekkor felmerült a IV. felvonásnak az átírása, de az eredeti kéziratot nézve, úgy gondolom ekkor csak az a betoldás került bele, amelyikben Galilei kijelenti: „Az én szégyenemet csak az csökkentheti – ha az ami bennem van – nem hagyott meghalni – mások is láthatják.”

Május környékén írja Benedeknek: A Galilei IV. felvonását másnap rögtön átírtam. Azóta nem nyúltam hozzá, annyira sürgettek más dolgok.

Az idő, úgy látszik kijavul; a jövő hét végére tán megbeszélhetnénk egy szentendrei terminust; akkorra valamennyi részt átdolgozom.

A megbeszélések eredményeként, egy keltezetlen levélben, de a következő levél alapján június 10-15 körül küldi el Benedeknek a Galilei első, véglegesnek szánt példányát:

Kedves Barátom,

indítsuk hát el a hajót; bevallom, nem minden aggodalom nélkül teszem: sok mindenféle szélnek nyújt vitorlát. Néhány kisebb változtatás, amiről beszéltünk, itt-ott elmaradt, de azt, úgy hiszem, akkor is végrehajthatjuk, ha a darabot elfogadták. Ez a szöveg nagyjából az, amelyet közösen alakítottunk ki. Minthogy erről a végleges szövegről másodpéldányom nincs, nagyon kérlek, hogy juttass nekem is egy példányt, a Révaién kívül, a hatból hátha csak az marad meg. A jellemrajzokat egy külön papíron adom (Galileié ott van a szövegben); a legokosabb, úgy hiszem, az lenne, ha oda iktatnánk be, ahol először színre lépnek; a Riccardié Niccolininé leírása után tán fölösleges is. Szeretettel: Németh László

Ha erre a szövegre tudnál 2000-t adni, lefordítanám érte nyáron a Hust, nagyon izgat, hogy lássátok s júliusban van egy kis szabadságom.

Június 17-én egy kiegészítést küld a kézirat után:

Kedves Barátom, úszom a papírban, most került elő egy oldal a Galileiből, amelynek benne kéne lenni a kéziratban. Sürgősen küldöm, nehogy fölösleges fejtörést okozzon.

Barátsággal: Németh László

A Galilei ezzel elkezdte önálló életét. Révaihoz – akinek azért akarta elküldeni, hogy ő maga döntsön a bemutatásáról, ne a közbülső fórumok – már valószínűleg nem jutott el. Elkérte viszont Király István, édesapám régi híve a darabot a Csillag számára közlésre.

Július 9-i Galyatetőre küldött levelében így reagál a darabra:

Kedves Németh László!

Ne haragudjál, hogy pihenni se hagylak nyugodtan. A Galilei drámát elolvastam: megragadja s viszi magával az olvasót. Terjedelmi okok miatt csak a szeptemberi számban tudjuk közölni, elnézésedet kérjük érte. – Ennyi a „szerkesztői” megjegyzésem, most engedd meg, hogy mint olvasó s mint kritikus szólaljak meg. A darabban nem értek mindenben egyet. Ez azonban a közlés szempontjából semmiféle átdolgozási kérést nem jelent. Teljesen függetlenül mondom el egyéni véleményemet.

Ami a darabban leginkább zavar: úgy érzem, két dráma s ennek megfelelően kétféle konfliktus, kétféle megoldás, kétfajta alapeszme

keveredik ugyanabban a műben.

Az „egyik dráma” főkonfliktusát így fogalmaznám: egy fáradt, megtört öregember vergődése a hatalom szorításában. – Ez a kérdésfelvetés elvont s így az öncélúan pszichologizáló normális elemeknek kedvez, azokat tolja előtérbe. Ebben a drámai koncepcióban Galilei jelleme megtörik, ingataggá, szánsalomraméltóvá válik: nemcsak testileg, de lelkileg sem tudja függetleníteni magát az embertelen hatalomtól. Az alapeszme, amelyet az így felfogott dráma sugall pesszimiztikus. Valahogy így lehetne a jellemek és a történetek jelbeszédét a fogalmak nyelvére átfordítani: az ember tehetetlen foglya a külső erőknek; sorsa egyúttal börtöne is.

A „másik dráma” főkonfliktusa talán így fogható meg: a hatni és dolgozni vágyó igazság harca a haladásellenes hatalom nyomása ellen. Mondanom sem kell, engem ez a kérdés-felvetés vonz jobban, nem utolsósorban azért, mert ez így történelmileg konkrét. Galilei jelleme innen nézve megnő: testileg megtörhetik, de belső fölényét, lelki függetlenségét nem vesztheti el. Mindig érződik, hogy nagyobb az inkvizíció urainál, nem valami kiváló egyéni tulajdonság folytán, hanem azért, mert az igazság mindig fölényben van az igazságtalansággal szemben, még akkor is, ha látszólag az van hatalmon. Az alapeszme, amelyet az így felfogott dráma sugall hitet adó, bátorító: az igazság a földön a legnagyobb hatalom.

Véleményem szerint drámában mind a két drámai koncepció jelen van: mintha magad sem döntötted volna el, melyik mellé állj. Csak egy példával illusztrálnám, hol érződik ez a keveredés. A negyedik felvonás válaszolja meg az izgató kérdést: mi magyarázza az abjuráció tényét, miért tagadta meg Galilei végülis saját tételét. Erre a kérdésre a drámában két válasz van. Először úgy beszél Galilei, mintha pusztán egy belső megtörtség, lelki elfáradás lett volna tette mozgatója. Később pedig a benneélő szent gyűlöletre hivatkozik: nem akarta engedni, hogy az ő halálával is erősödjön a szűkhomlokúak uralma: nem akarta engedni, hogy az ő tudását félretéve könnyebben és tovább uralkodhasson a Földön a sötétség. Engem ez a válasz vonz jobban. Ebből jobban ráismerek arra a Galileire, aki néhány évvel az inkvizíció után megírta a *Discorsit*, aki küzdő maradt továbbra is. Az ember, aki lelkében is megtört nem tud alkotni többé, s a drámában adott első felelet ilyen lelkileg megtört emberre vall.

Ez csak kiragadott példa, a dráma számos más mozzanatában is érzem a kétféle alapkoncepció feloldatlan keveredését. Ez zavar és bánt, azért írom meg. De még egyszer megismétlem: csak a kritikus, az olvasó elégedetlenkedik bennem, a szerkesztő örül, hogy kapott egy olyan drámát, amely magában hordja azt a bizonyos „második számú drámai koncepciót”,

s amely nem utolsó sorban éppen ezért, már születése pillanatában is némileg az irodalomtörténethez is tartozik. Még egyszer elnézést kérek a zavarásért, de kikíváncozott belőlem a tetszés is és az elégedetlenség is. Itt csak hevenyészten tudtam jelezni érzéseimet, észrevételeimet, szeretném azonban, ha ismét Pesten vagy, beszélgethetnénk róla.

Öszinte üdvözléssel: Király István.

Szüleim visszajöttek a nyaralásból, a darabról sokáig nem volt semmi híruk, végre augusztus elején édesanyám bement a Csillag szerkesztőségébe – érdeklődni. Király nem akarta a darabot visszaadni – a politikai helyzet azonban eléggé bizonytalan volt – így kiadni se merte. Megfogalmazta viszont feltételezését: édesapám nem magáról írta-e a darabot, az inkvizíció az államvédelmi, ő maga pedig Galilei?

Erre a feltételezésre válasz a következő levél:

Kedves Király István,

Tolsztoj fordításomon dolgozom, nem tudok bemenni, de tán fölösleges is: a Galileit a Nemzetiből, azok után, amit a feleségemnek mondtál, visszavettem.

A műfordításról írt tanulmányom sorsa, aggályaid Csillag cikkeimmel kapcsolatban, engem már a tavaszon meggyőztek, hogy munkáimat olyan fülek figyelik, amelyeket senki sem tud kielégíteni. Hiszen emlékszel a cseh kultuszminiszter tételét idéztem, éppenhogy nem macskaköröm közt, s az is fondorlat volt.

Amit a Galileiről mondtál (nem leveledben, hanem most) mégis megdöbbenett. Egyre kérlek: képzelj el, hogy múlt századi irodalmunk egyik művét: a Toldi szerelmét, a Bánk bánt, vagy akár a Csongor és Tündét, János vitézt nem ismernék s én benyújtanám – nézz szívedbe – egy két hét alatt nem jönne-e, vagy nem hoznának arra a meggyőződésre, hogy ezeket is magamról írtam s tele vannak aktuális célzásokkal, annak ellenére, hogy éppúgy mint a Galilei, témájuk semmiféle vonatkozásban nincs az élettemmel: hisz' az igazságot erőszakkal nem tagadtatták meg velem, s épp ellenkezőleg mint Galilei, nem is tagadnám meg soha.

De arra, hogy itt az akusztikában van a hiba: ellenpróbát is ajánlhatok fel. Képzelj el, hogy a darabot olaszra fordítják, vajjon ki ellen robban ott (ha ugyan egy történeti műnek mindenáron politikai aktualitást kell adni) Gasperi vagy Togliatti ellen?

A Galilei volt az első mű, amelynek a témáját kívülről kaptam, a dramaturggal folytatott beszélgetésben pattant ki; húsz-harminc év távolából mindenki tisztán fogja látni, hogy az újkori szellem szülési fájdalmait írtam meg benne, amelynek egyik kései képviselője vagyok. Ez az én személyes kapcsolatom a darabbal.

Szeretettel köszönt:
Németh László

A Nemzeti Színház az 1953/54-es műsortervbe felvette a Galileit, bár Major Tamás augusztus 21-én a színház művészeti tanácsa előtt kijelentette: „A darabot ebben a formában nem adhatjuk elő [...] Szeretnénk az íróat rávenni, hogy darabját írja át.” Benedek András már idézett tanulmányából és a fennmaradt levelekből is az derül ki, hogy a IV. felvonás mondanivalójának módosítására ekkor került sor.

Az eredeti IV. felvonásban, ami ma itt először kerül nyilvánosság elé, Galilei úgy érzi, neki nemcsak joga, de kötelessége volt hamisan esküdni – a fejét megmenteni, mert abban a fejben olyan tudás halmozódott föl, amit ha nem tesz közzé, akár évszázadokra is visszavetheti a tudományt. Galilei ekkor még nem írta meg a mozgásokról szóló könyvét. Az átírt változatban Torricelli bebizonyítja neki, hogy az olasz tudomány jövője nem egyetlen emberen múlik. Természetesen ezt, az első változatot megalkuvónak tartották, hisz' mindenki igazolhatja tetteit azzal, hogy neki még dolga volt a világban.

Édesapámban ekkor már megszólalt a vészcsengő – szabad-e változtatnia – erkölcsileg megengedhető-e? Illés Endréhez vitte el a darabot. Erről szól a következő levélváltás:

Kedves Laci!
1953. nov. 1.

Legjobb pillanatban kaptam darabod – fáradtan, lázasan éppen hátat fordítottam napi gondjaimnak s fölösleges, meddő izgalmainak – bezárkózva, hanyattdőlve ilyenkor kell a jó olvasmány. Remeklés a darabod, Laci! Szép, nagy dráma – szorongató, igazi dráma. (Az utóbbi években a Széchenyi-dramád rendített meg ennyire.)

De a „Galilei” több, izgalmasabb! Bátran leírom: félelmetesebb! Szorongató, izgalmas és félelmetes, mert annyira *ismerős*! Annyira égő! Minden sikerült itt neked, Laci! Mindent kimondtál és végigmondtál.

Megírtad Galileit. De úgy írtad meg, hogy a történelmi figura több lett önmagánál. Nagy-nagy többlettel írtad meg. (S csak így szabad a történelemhez szólni.)

Gyula két darabjában nagyon rossz „időszerűséget” éreztem. Minden második hang és felhang a hatalomnak kedvező hang volt. Bántott. A szép emlékeimet sértette. Olvasói emlékeimet.

A te darabod az időszerűtlenségével ragadott meg. A nagy lélegzetvétellel. A szép, megrendítő és igaz tanulsággal. De azzal a bátorsággal is, ahogyan vállaltad a tízfélől jövő tízféle félreértést. (Nyilván nemcsak Királyét.)

És még egy-két mesterségbeli apróságról!

Milyen arányos dráma!

Milyen szorongató az emelkedése.

Minduntalan azt írom: félelmetes, szorongató – pedig milyen finom, törékeny (és milyen élő figura maga Galilei. És milyen egység: ez a finomság és ez a szorongatottság!

Milyen tiszta az alaphang(?)! okos a mese elosztása! Milyen nagy felvonás a harmadik felvonás! (Amiről Sh.-vitán beszéltünk: színház és irodalom egygyéfonása.) De semmivel nem bágyadtabb a negyedik felvonás. Ugyanaz a feszültség, ugyanaz a sűrűség.

Mennyire él, milyen jól megfogott mindegyik figurád: Niccolininé, Castelli, Niccolini, Maculáno, Barberini, Sinceri – a többit nem is említem.

Annyi mindent belezsúfoltál (anélkül, hogy zsúfolt volna), hogy bátran törölhetsz, hozzáírhatsz: *ez a dráma nem változhatik*, itt nem egy-két mondaton, oldalon vagy jeleneten fordul meg valami – ez a dráma akár egy felvonásnyi kihagyást is elbír – torzóként is igazi, teljes dráma lenne.

Ha valamilyen változtatást kémek, bátran vállalhatod. A negyedik felvonásban akár az ellenkezőjét írhatod annak, amit írtál: a dráma ugyanazt mondja. (Csak éppen kár lenne a mostani negyedik felvonásért.) Hogy mi lesz a hatása? Nem tudom. Kétségtelenül: nagy izgalom. De ez a dráma olyan szép, annyira magával ragadott, hogy csak azt tanácsolhatom: érdemes a bemutatásért vitázni, s ha kell, egy-két részletben akár engedni is.

De a hatásról még előszóval is!

Nagy szeretettel ölel: Bandi.

Kedves Bandi!

Az előbb kaptam meg leveledet – s többször is elolvastam már. Még a „Lajosfalvi paradicsom” felküldésekor sem örültem meg így (a regényírói kedv krízises napjaiban) a fölkiáltójeleidnek, amelyekben az olvasó öröme a barát szeretetével találkozik, mint most. Akkor csak a mű *értékeiről* volt szó – most azonban *erkölcsi minőségéről* s ismerhetsz annyira, hogy az utóbbi sokkal fontosabb „Exisztenciálisabb” a számomra.

Borzasztó, mit állok ki félév óta, nem attól, ami a bemutatóig s ha meglesz, azontúl vár rám, hanem amit a hátam mögül hallok s nem csak úgy lopva, de néha egész nyersen, baráti házban, ahová vendéggént léptem be, egy darabért, amelyet nem olvastak s amelyen (magyarokra jellemző sietség!) máris eljátszottam a becsületesemet, annyira, hogy ezt hozzám is vághatják.

Pedig hát mit csináltam? Azt amit tíz éve állandóan; mint minden megbízásra: erre is becsületes munkával próbáltam felelni. Írónak nincs joga szabotálni! Ami benne van az a népé, s azt annak vissza kell adni,

azokon a réseken át, amelyek kínálkoznak, persze nem úgy – hogy a művet művésziileg vagy erkölcsileg denaturálják közben. Az történt, hogy az előző években az ilyen alapon készült munkáimat végül visszautasították. Az Örültek (Esztelenek) történetét ismered. De ez történt filmmel, Giordano-átdolgozással, műfordító iskolámmal stb. Ez az egy eljutott – nem a bemutatóig, de a meghirdetésig, tárgyalásokig. Ennek is elutasítás lett volna a sorsa, ha Benedek András a Sárközi Gyuriéra emlékeztető szívóssággal meg nem makacsolja magát s hírem nélkül Gyulát is segítségül nem hívja. (Szomorú bűnhődése annyi alakoskodásnak, hogy ezt a közbenjárást, amely lehet a legnemesebb törekvésből jön, akaratlan gyanúval nézem.) Maga a darab azonban, úgy éreztem, csak abban különbözik a régiektől, hogy nagyobb tálon, többet adtam; de épp olyan megfeledezésben írtam minden aktuális szemponttól ment s a dramaturgok becsületére mondjam: az eddigi változtatások is használtak a darabnak. Előéletem, de úgy érzem a Galilei alapján is – nem érdemeltem meg ezt a gyorsan előlegezett elmarasztalást.

A leveledet tehát majdnem úgy vártam, mint Galilei az eskü után az első arcokat (annak ellenére, hogy ilyen eskü-félét nem követtem el.) Tudtam, hogy vélekedtél Gyula darabjáról s milyen kényes vagy az irodalomban tett erkölcsi engedményekre. A Sh.-vitán is éreztem, mennyi él van még mindig a hangodban, ha valami ilyen okból nem tetszik neked. Ha nem esztétikai, de erkölcsi rosszállást kell a hangodon éreznem, az élet egyszerűen elviselhetetlen lett volna a számomra. Így visszaadtad a jó lelkiismeretem bátorságát. Lehetetlen, hogy ha ezt a művet becsületes, hozzáértő ember olvassa: becstelenséget érezzen benne. A többiekkel meg sohasem törődtem.

S most az esztétikai részéről. Amennyire örülök annak, hogy végre *tudok írni*, annyira borzasztó is. Én valóban most értem meg mint író, és gondolkodó is. A 44 előtti munkáimat majdnemhogy a pelenkáimnak tartom. Nem hiszem, hogy arról a szintről, amelyet a Széchenyiben, Iszonyban, Örültekben, Galileiben elértem, akármire fognék, leesnék. S ez néhány évig még így lesz tán (M. Zs. ennyi idős korában ért fel utolsó tíz éve platójára). S épp ezekben az években – fordítanom, fordítanom kell. De még csak nem is fordítani, hanem gépelést javítani egyszer-kétszer-háromszor. Egy kis számadás: öt embert kell eltartanom (valójában többet!). Tudod, milyen kevés egy emberre havi 800 Ft; de az is évi tízezer, ötvenezer s ha a honorárium névértékét számítjuk 70 000. Hetvenezret fordítással megkeresni, amikor az Oblomovért kb. 12 000-t kapok. S még nem is vádolhatok senkit különösen. A feleségem kora reggeltől késő estig cselédkedik, az ügyeimben, a gyerekek dolgában lohol. Legfőlleg hősieség, nagy önfeláldozás nincs körülöttem, amit ilyen túlzott szeretettel

nevelt gyerekektől nem is igen lehet várni. S közben elvesznek azok a pillanatok, amelyekben (bocsáss meg, nem kérdés, gyötrő felelősség, amit mondok) a magyar irodalmat tán igazán bele lehetne növeszteni a világirodalomba – nagyszerű ígéreteiből összefüggő, minden nemzethez szóló mondanivalót alakítani ki.

No de ez már sirám! S az jobb – ha átalakultan, irodalommal tompítottan és növelten szól! Nagyon köszönöm Bandi, baráti leveledet! A negyedik felvonás új variánsáról csak egy rossz kopir-papírral készült példányom van. Ha érdekel: elég a Castelli jelenettől elolvasnod, az eleje majdnem változatlan. Valóban az ellenkezőjét írtam meg minimális változtatással.

Ölel:

Laci

Illés Endre nov. 9-i levelében megnyugtatta édesapámat, de ugyanakkor figyelmezteti is, az eredeti negyedik felvonást őrizze meg, az az igazi.

Drága Laci!

Mennyire örülök, hogy megírtam leveletem. Nem sejtettem, hogy milyen kétségekbe vágok bele.

Laci, még mindig nagyon fiatal és nagyon érzékeny vagy! Fölényesebbnek, edzettebbnek kellene lenned.

Ezzel az érzékenységgel túlságosan kiszolgáltatod magad barátainknak és ellenségeinknek.

Ó, mennyire ismerem a „barátokat”, akik aggódnak értünk – és rögtön elítélnék. Akiknek (főként ha másról van szó) semmi nem drága!

Akik mindent kevesellnek.

Akik rögtön gyanakodnak.

Miért bosszantanak?

Mennyire ismered őket te is!

Emlékszem: néhány éve Szentiványi Józseféknál voltunk, ott volt Kővágó is, nagy hangon szavalni kezdett az írók megbecsüléséről, az olvasók, barátok szeretetéről – s akkor te minden keserűség nélkül, nagyon egyszerűen, gúnyosan, fölényesen feleltél neki ugyanerről a témáról, tapasztalataidról. Csak hápogni tudott.

Azt hittem, mindörökre végeztél ezzel a „féltő” szeretettel.

Éppen a „Galilei”-vel – nekik is feleltél. S talán megéreztek, megsejtették, hogy ez a felelet milyen leleplező, lesújtó.

De nem is érdekes erről többet beszélni. Fontos: a megírt darab! S a megírandó darabok. Csak erre szabad gondolni.

Rögtön elolvastam a negyedik felvonást. Értem: mit kívántak és miért kívánták. Bizonyára – igazuk is van. Nagyon kis áldozattal elkerültek egy

veszélyt. S nagyon jól irtad meg ezt is.

De tedd el az eredeti negyedik felvonást. Az mégis több, igazabb, szebb. Jobban a tiéd. Így kell megmaradnia. (Hiába, az ember irodalomtörténetben gondolkodik.)

Akárki kívánta ezt a kis változtatást – jóbarát volt, szereti a darabodat, s tudja, miért harcolt. (Ha Benedek András volt, nagyon becsülöm érte.)

Egyetlen apróság:

Mintha kimaradt volna egy kitűnő mondat Barberiniről – s főlélegesen.

A mostani 81-i oldalon Galilei (amikor meghallja, hogy Barberini nem írta alá az ítéletet) csak annyit mond: „Úgy? Vigyáz a becsületére.” Eredetileg gúnyosabb villanás volt – olyasféle: a saját becsületére jobban vigyáz, mint az enyémmre.

Nagyon jó vágás volt; emlékszem: nagyon tetszett.

Ezt talán visszaállíthatod.

(Vagy rosszul emlékszem? Tévedek?)

Laci – azért hallgattam, mert lázasan feküdtem az elmúlt héten, még mindig nagyon fáradt voltam, s nem is lett volna kivel elküldenem ezt a levelet. Elnézéseteket kérem.

Meleg szeretettel ölel:

Bandi

Az átírt darabot Illyésnek, Darvasnak, Horváth Mártonnak küldte el Major, s bár az egyik kísérőlevélben benne van a mondat „sem mi sem a szerző nem tekintjük véglegesnek” december 19-től a tagok számára kiadott műsor alján föl volt tüntetve: előkészületben a Galilei, december 29-én kitűzték a bemutató napját: 1954. április 2. A címszerepet Major Tamás játszotta volna.

Többen, köztük Darvas József is a darab átírását javasolták. Édesapám ezt már nem vállalta, és visszakérte a színháztól a darabot. A színház nem akarta visszaadni és Illyést kérték fel, hogy próbálja Némethet rábeszélni a változtatásokra, ugyanakkor édesapám is hozzá fordult, érje el, hogy visszaadják a darabját. Illyés Gyula nagyon nehéz helyzetbe került, de amikor édesanyám meggyőzte és ezt írásba is adta, hogy Apu egészsége múlik azon, hogy ez a Galilei-pör befejeződjön, kikövetelte a darab visszaadását. Kiállítását édesapám már Szigligetről köszöni meg 1954. március 26-i levelében:

Kedves Gyula, itt a szigligeti csöndben kissé magamhoz térve, újra megköszönöm, hogy a Galilei-ügyben kérésemre beavatkoztál. Ez a beavatkozás igazán „életmentő” volt (más kérdés, hogy érdemes volt-e az életet megmenteni) s úgy érzem, épp dramaturg barátaink lehetnek érte a leghálásabbak, akik kényszerből vagy túlbuzgalomból igen csúnya szerep

felé sodródtak közben.

Hogy tájékozódj, mi ennek az ügynek a végső fejleménye, elküldöm annak a levélnek a másolatát, amelyet Benedeknek írtam. Ella olyasmire célzott levelében, hogy kellemetlenséged származott az utolsó tárgyalásból. Ezt őszintén sajnálom; ha tudtam volna, hogy ennyi idődet, energiádat rablom el vele, tán nem is fordulok hozzád. Én valami olyasmit képzeltem, hogy rájuk telefonálsz: „Én ismerem Némethet, jobb ha nem feszítitek egy időre tovább a húrt.” Persze a Te helyzeted is nehéz – mint drámaíró védened kell a „magyar dráma” ügyét s kissé magad is a vád ellen: hogy nem segítetted eloszlatni „téveszméimet”, amelyek egy magyar dráma színre jutását akadályozták. De hidd el – ha fogok még drámát írni s leszek reménytelen versenytársad a színpadon, akkor így – s nem úgy.

A Galilei-ügynek különben van egy következménye, ami érdekelhet. Eltökéltem, hogy otthagynom Pestet, ahol a vérnyomásom állandóan kapja a fölfelé hajtó ingereket s Füreden telepszem meg, föltéve, hogy kapok lakást (Liptáknak már írtam is). Így az év egy részében tehát szomszédok leszünk s lesz tán alkalmunk, mielőtt meghalnánk, kibeszélni egyet-mást magunk körül (közül) – ami az utóbbi években köröttünk (közöttünk) állt. Ez a Galilei-ügy arra volt jó, hogy bizonyos magatartásokat, amelyeket idáig kívülről néztem, belülről értettem meg s bizonyos indulatokat, amelyeket belülről éreztem, kívülről nézhettem. Helyzetünk – s lassan teljesítményünk közt is persze oly nagy a különbség – hogy az efféle kibeszélés („szerelmi vallomás”-od ellenére) neked egyre kevésbé lehet fontos, míg nekem egyre kényelmetlenebb lesz.

Barátsággal: Németh László

A mellékelt Benedeknek szóló levélből láthatjuk milyen változtatásokat kívánt a színház:

Kedves Barátom,

itt a szigligeti csöndben, a balatoni hegyek vonalát nézegetve, ráértem a Galilei-ügyön nyugodtan gondolkozni. Azt hiszem, megfejtettem a számomra oly érthetetlen változtatási kívánságok értelmét: Castelliből, aki (ahogy most mondják) pozitív alak volt idáig, negatív figurát kell csinálnom, amit én úgy fordítok le magamnak, hogy a tizenkét papi ruhát hordó szereplő közül egynek sem szabad rokonszenvesnek maradnia. Így persze megértem, hogy Gyula szavával miért feltétel, ami „lényegtelen”. De azt is, hogy akármennyire szeretném, ha a darabom megjelenne (s a jóhiszemű emberek szemében egy kicsit megvédene), inkább erről az elégtételtől is lemondok, mint hogy ebbe a változtatásba belemenjek.

Először is: olvastam vagy hetven-nyolcvan Castelli-levelet, a legrokonszenvesebb hang az egész levelezésben. A pör után szinte

melancholikus lesz, nem vár semmi jót századától. Az hogy szerzetes, egészen mellékes körülmény a mellett, hogy tudós: a tudománytörténet mint Olaszország egyik legnagyobb tudósát, egy új tudományág, a hidrodinamika megalapítóját tartja számon. Ha egy vagyontalan ember tudós akart lenni, akkoriban nem is volt más útja, mint hogy az egyházi rendbe lépjen. Castelli ott soha semmi méltatlant nem csinált. Legföllebb nem dobta le a csuhát, nem lett Giordano Bruno, ami persze életkor és temperamentum kérdése is. Negatívvá tennél te egy ilyen alakot, Galilei egyetlen síríg hű barátját, csak hogy darabod „sematikusabb” legyen?

De fontos kompozíciós okok is ellenesznélnek, hogy az oszlopot, amelyet a darabban Castelli jelent, ki hagyjam fűrészelni. Galilei nem naív gyerek, aki művével ártatlanul bemegy egy oroszlanbarlangba. Ő az egyházon belüli jobbérzésű, tudományszerető pártra számít, amely segítségére lesz a szégyenletes tilalom feloldásában. Mi ezt a pártot a javítások sorát (ijedten veszem észre) megsemmisítettük. Eltűnt Ciampoli bíboros, a könyv recenzense, akit a pápa vidékre száműzött, el Campanella, a pápa filozófusa; a szienai érsek mondása jezsuita pletykává fakult, Castelli és Galilei ellentétét az utolsó jelenetben elmélyítettük, az ítélet előtti meghasonlást a bíboros-testületben jórészt kihagytuk. Ezek a változtatások önmagukban mind jelentéktelenek, főként ha az ember nem figyelni tovább rezgésüket a műben, valójában azonban épp azt a mély erkölcsi válságot tüntettük el, amit a Galilei-pör az egyházban fölkavart.

Neked nem kell magyaráznom, hogy ezek a sematizáló törekvések milyen helytelenek még akkor is, ha nem az író, és a mű, hanem az igazi propaganda szempontjából nézzük. Gyulának tökéletesen igaza van, hogy itt minden baj ebből ered: én egy felfedező (útra) vállalkoztam (emlékezz megbeszélésünkre), a színház pedig egy antiklerikális darabot várt tőlem. De noha én nem vállalkoztam arra, amit ki akartak sajtolni belőlem: állítom, hogy Galilei e javítások nélkül azt a célt is jobban szolgálja, nemcsak azért, mert úgy ahogy én beállítottam, épp azt a pillanatot fogjuk el, amikor egy testület, szervezet, amelyben jóérzésűek és heccmeiszterek akkor még mind együtt vannak: az előbbieket ellen dönt, részben mert valami izgató, kiszámíthatatlan novummal került szembe; részben mert a fatális emberi gyengeségek túlsúlyba kerülnek benne. Az én darabomban Castellinek nem a korlátoltságán, hanem épp a szomorúságán, a reménytelen ragaszkodásán egy egyházi szempontból voltaképp forradalmi tételhez (kinyilatkoztatás és természetismeret párhuzamosságáról) mutathatja meg igazán, hogy az egyház sorsa e pörben megpecsételődött. Mennyivel kevésbé drámai, amit cenzoraim akarnak csaknem el is értek: hogy Galilei – a kész és eltökélt gonoszok barlangjába menjen be tanaival.

Sajnos, én nem tudom az életet angyalok és ördögök harcának látni. S

Galilei történetében is csak azt láttam, amit a magamében is már annyiszor, hogy sok kis emberi gyöngesség, korlátoltság, sőt még némi jóakarat is, összeszövetkezve pokolt tud teremteni, egy valódi vagy vélt igazságához tehetetlenül ragaszkodó ember körül. S morálisan is veszedelmes dolog: azt tanítani, hogy a világ vértanúit emberördögök gyötörték meg. Így mindenki azt mondhatja: én nem vagyok Júdás, nem vagyok Inchofer; de ha azt látjuk, hogy a bennünk is meglevő hibák azok, amik egymással szövetkezve az érték gyeheenna-lángjává válnak, akkor megdöbbenünk s óvatosabbak leszünk tetteinkben.

De ez már messze vezet a ténytől, hogy a Galilei-előadásról egyelőre le kell mondanunk. A színház is kétségtelenül sok munkát veszített benne, én azonban még többet s azonfelül az egészségemet is. De a veszteség nem végleges – hisz’ meglehet, hogy mindazt, amit itt írtam, egyszer ott fent is belátják s akkor van egy kész darabotok. Gyulának mindenesetre köszönettel tartozunk, én is, de méginkább ti, hogy művészi lelkiismeretem további erőszakolását közbelépésével megakadályozta. Nem tudom, elhiszed-e, de én inkább a ti érdekekben fordultam hozzá; munka közben megszerettelek titeket, főként téged.

Barátsággal:

Szigliget, 1954. március 6-án.

Németh László

Király Istvánnak is Szigligetről írja meg, hogy nem hajtja végre a kívánt változtatásokat a darabon.

Kedves Barátom,

feleségem, úgy gondolom, érdeklődött már eddig, hogy elkerült-e hozzád, mostani szövegezésében a Galilei. Én csak arra szeretnék figyelmeztetni, hogy az utolsó tanácskozásunkon közölt változtatási kívánságok egy részét (hogy Castellit negatív alakká változtassam) nem tudom teljesíteni. Benedeknek részletesen megokoltam, hogy miért; téged csak mint szerkesztőt figyelmeztetlek, hogy amennyiben ez a változtatás a megjelenésnek is feltétele, ne számíts a következő számra, a darabra. Én mindent megtettem volna, hogy a darab megjelenjék s a pletyka felhők körüle eloszoljanak, de ez olyan változtatás lenne, amelyet később tán azok hányának szememre (mint sematikusságra törekvést), akik most kívánják.

Barátsággal:

Németh László

Nem lennék igazságos, ha Benedek szomorú, saját és a színház szempontjait védő válaszát nem közölném:

Kedves Barátom!

Őszinte fájdalommal olvastam leveledet, mert minden sorából az

csendül ki, hogy a Galilei előadásáról egyelőre le akarsz mondani. Engedd meg, hogy még egyszer vitába szálljak veled.

A Castelli-kérdés jelentőségét – úgy érzem mindketten – eltúlozzátok. Ha Major helyében lennék, nem ragaszkodnék a megváltoztatáshoz, ha a te helyedben, nem zárkoznám ilyen mereven el tőle. Nézzük az érveidet:

1. A történeti, a valóságos Castelli Galilei igaz híve maradt. – Ez lehet történeti igazság, de a színpadot kevésbé érdekli. Gondolj a francia klasszikusok „confident”-jára vagy a német romantikus drámák „barát”-figuráira, akik egy-egy ilyen funkció hordozóiként teljesen elvesztették emberi arcukat. Castelli nem ilyen ember, sőt még Horatiónál is sokkal többre tartom. De a pör nem jelentett vízválasztót neki is? Nem fordulópont az ő életében is? Galilei kétségkívül nem állott egyedül, hasonló gondolkodású emberek köréből nőtt ki ő, a legnagyobb. De a természettudományos gondolkodók egy részét nyilván följazotta a pör (Torricelli), más részét még visszatorpantotta, s ezt a megtorpanást kéne érzékeltetni valakivel. Nekem, őszintén szólva nem fontos a név. Ha a történeti Castelli mindvégig hű marad (bár nyilván felemásan, kissé gyáván), akkor ő nem drámai szereplő, legalább is nem annyira, mint egy visszalépő barát vagy egy előre lépő ifjú. A harmonikus, konfliktus nélküli barátság épp oly kevésbé való a drámába, mint a harmonikus házasság, még ha az életben nagyon szép is.

2. Castelli pap-mivolta, s a többi „pozitív” pap kérdése. – Itt is, úgy hiszem, egybeesik a dramaturgia és a politika óhaja. Ciampolli, Campanella és a többi a te – véleményem szerint helyes – elgondolásod alapján szorult ki a darabból a perifériákra. Rokonszenves egyéni megnyilvánulásaik drámai módon nem befolyásolták Galilei sorsát, tehát nincs is ott keresnivalójuk. Néhány, a néző számára ismeretlen ember neve sok vizet nem zavar, de mégis inkább zavar, mint tisztáz dolgokat. Castelli végső állásfoglalása nem azért fontos számunkra, hogy még eggyel több „negatív” papi figura legyen, hanem hogy bizonyos morális igazságot bizonyítson előttünk. Azt, hogy akár leteszi a csuhát, akár nem, ettől a pillanattól fogva nem pap, hanem tudós. Csakhogy a tétel ettől a pillanattól fogva általános érvényű: a pap és a természettudós fogalma szétszakad, ezt többé olyanformán egyesíteni, mint a pör előtt akarták, nem lehet. Választani kell. Épp ez a szakadás teszi drámaivá ezt a pillanatot az emberiség történetében (még ha imitt-amott maradtak is egyeztetők). De ha Galilei eljut a végső konzekvenciáig, valakinek le kell vonni a másik konzekvenciát, durván kifejezve: azt, hogy ő pedig a tudományról mond le és a papi hivatást választja.

En úgy hiszem, rosszul ítéled meg eddigi beszélgetéseinket, ha így sommázod: sematikussá akarjuk tenni a darabot, angyalok és ördögök

párviadalát akarjuk látni. Nem. Annyi igaz, hogy az egyházzal kapcsolatban nem vagyunk egészen elfogulatlanok, de ebben az esetben csak annyit jelent, hogy nem akarjuk Galilei ügyét az egyház belügyének tekinteni. Más szóval: elképzelhető volna egy olyan dráma is, amely a Galilei-ügyben és körülötte az egyház belső problémáit tárná föl. De te sem ilyen darabot akartál írni, mi sem ilyet kívántunk. A nézeteltérés köztünk csak annyi, hogy ezekből a belső ellentmondásokból – megint csak periferikusan –, de többet érzékeltetsz, mint amennyit az egyház kontra tudomány konfliktusa megkívánna. Valóban sematizmus lenne azt mondani: mindebből semmit, az Inkvizíció, mint egységes, fekete testület álljon szemben a fehér Galileivel. De hogy a döntő pillanatban ennek a testületnek egysége és ne széthúzása domináljon, ezt ma is jogos kívánságomnak érzem. Hiszen ha a széthúzás dominál, akkor pörre, ítéletre sor sem kerülhet.

A köztünk lévő ellentéteket Gellért Bandi egyszer így sommázza: „Mi azt szeretnők, ha az Egyház állna szemben a Tudománnyal, Németh pedig azt, ha a pápa Galileivel.” A kétfajta szemlélet között gyakorlatilag árnyalati eltérések vannak (ezeket az árnyalatokat beszéltük meg a múltkor), hisz’ a színház épp oly kevésbé gondol itt középkori moralitásra, mint ahogy te sem gondoltál pusztán személyes, pszichológiai okokból szembenálló emberekre. Színpadon az elv és hordozója, az ember: egy. Csakhogy azok az elvek, amelyek a darab személyeiben konkretizálódnak, valóságos, történelmi-társadalmi erők, amelyek néha már az egyén szándékaitól, hajlamaitól függetlenül is, sőt azok ellenére is hatnak. Másodrendűnek érzem a történeti Orbán pápa személyes hiúságát, sértődöttségét (de nem mellőzhetőnek). A döntő az, hogy a spirituális szellemű egyház és a materiális szellemű tudomány kerül konfliktusba, s a személyi szempontok – mindkét részről – csak ehhez viszonyítva, ez alá rendelve érdekelnek. Nem kívánta senki, hogy az egyház „eltökélt gonoszok oroszlánbarlangja” legyen. Sőt. Azt szeretnők, ha világosabban látná saját érdekeit, céljait, a materializmus veszélyét.

Kedves Barátom – szívem szerint inkább írnám így: Mesterem ne haragudj, ha ebben az ügyben hol Castellinek, hol Torricellinek érzem magam. Én a dramaturgiát hivatásomul választottam, és sajnos, ehhez a pályához szükséges némi alkatomhoz nem illő prepotencia: tanácsokat adni nálam okosabbaknak. De mit csináljak? A Bánk bán remekmű, de Bárány Boldizsár helyében úgy hiszem, okosabb tanácsokat adtam volna. Nem hajszálakon vitatkozunk mi? Nem tudlak – nem is akarlak – meggyőzni, hogy egyetlen sort is írj, amit nem érzel a magadénak. Érveim is nyilván gyöngébbek, mint a tied. Marad a pusztá érzés. Az, hogy jóvátehetetlen hiba lenne, ha ezt a darabot nem tudnánk bemutatni. Inter duos litigantes –

el vagyok keseredve.

De végül is, még mindig ez a kisebbik baj. A nagyobb az lenne, ha te lennél elkeseredve. Vagyis arra kérlek, hogy most még egy negyedórát szánj Galileinek, s ha a hegyek és a magány csakugyan nem tudnak jobb tanácsot adni, írd meg a többi darabot.

Igaz tisztelőd
Benedek András
Budapest, 1954. március 10.

Erre a levélre – a közben diagnosztizált hipertonia miatt – csak egy hónap múlva, Adyligetről kap választ:

Kedves Barátom!

„Leveledre rég tartozom a válasszal, a gyerekek is üzenték, hogy kerestél (kis Csillával beszélte, aki maga sem tudja, hol vagyok, s nyilván még a szigligeti utam hatása alatt Balatont mondott); de meg én is úgy érzem, kell néhány – hogy is mondjam – vigasztaló sort írnom, hisz’ igazságtalanság, hogy mindig azokat bántsa egy dolog kimenetele a legjobban, akikben lefolyása alatt is a legtöbb lelkiismeret dolgozott.

1. A betegségem. Lehet, riasztóbb hírek értek hozzád, mint amik az állapotomnak megfelelnek – s mielőtt Haynallal beszéltem, magam is sötétebben láttam a dolgot, mint most. Bár sötétnek így is elég sötét; a hipertonia essenciális maga is gyógyíthatatlan betegség – s a szemfenékleletem igen korán mutat már arterioszklerotikus elváltozásokat. (Orvos van a családban, fölvilágosít.) A Redergán nevű értágító szer azonban elég jól hat, úgyhogy napi három-négy órát már dolgozni is tudok. Vérnyomást nem mértünk több mint két hete, de úgy érzem, legalább 20 mm-t lejtött a kétszázról. Így hát van némi reményem, hogy befejezetlen, vagy éppen csak le nem gépelt munkáimat rendbe tudom szedni, s azt, ami benne nem az enyém, részben legalább nem kell magammal vinnem. Ez a fő – az, hogy a csőd nem az agy, hanem a szív felől fog jönni – már inkább szubjektív jelentőségű remény.

2. A betegség oka. Az, hogy a betegség a legnagyobb egészség közepette az utolsó félév izgalmai után következett be: igen kínálózóvá teszi a következtetést – főként minthogy neurogén betegségről van szó –, hogy ez az izgalom volt az oka is. Az én érzelmi életem és sorsom azonban fiatal korom óta bő munkát adott az érmozgató idegeimnek, az utolsó tizenöt esztendő óta szinte állandó halálkészenlétben töltöttem, az utolsó három évben mint fordító többet dolgoztam, mint egész életemben bármikor, s e munka révén több megaláztatásban volt részem, mint harminc évi írói pályám alatt (pedig nem panaszkodhatom): tehát nem kell túlságosan marxistáknak lennünk, ha azt mondjuk, a Galilei-ügy csak az a

plusz volt, amelynél a mennyiség minőségbe csapott át, vagy biológiaiilag: az ingerek summázódtak. De még ha volt is jelentős része ennek az ügynek a betegségemben: egész baráti köröm, sőt részben a családom is osztozik a „felelősségben” – azok, akik a lelkiismeretet zaklatták azokkal, akik préseltek. Vagyis a felelősségről nem érdemes beszélni.

3. A te szereped. Változatlanul meg vagyok győződve, hogy az egész ügybe a dráma-bába buzgalma vitt, aki egy művet világra akar segíteni. Az, hogy eközben a szerep kissé módosul – nem vagy egyedül, akivel ez megtörtént. Én, igaz, azt vártam, hogy amikor a közösen kidolgozott művet visszadobják – s képtelen dolgokat kezdenek követelni, ti mellém álltok – úgy ahogy a végén Gyula mellém állt –, s együtt utasítjuk vissza. Persze látom a mentségek millióit – s azt is meg kell mondanom, hogy a te viselkedésed előnyösen ütött el az utolsó időben is a másik két partnerétől. Megnyugtatóan még azt is hozzáteszem, hogy az egyetlen dolog, ami igazán rosszul esett, épp mert megszerettelek – utolsó leveled –, már akkor jött, amikor a baj megvolt, s bajt nem okozott.

No, de ennyi tán elég is a vigaszból (amely persze nincs híjával némi természettudományos igazságszeretnek). Most hadd felelek a leveledre. Én nemhogy a Galilei átdolgozásától, bemutatójáról, de még magáról Galileiről sem akarok többet hallani – ennyit, úgy hiszem, megszolgáltam. Az az érv, hogy ti az „egyház és tudomány” harcát vártátok tőlem, én pedig a „pápa és Galilei” harcát adtam, azzal a megszorítással tán igaz – hogy engem Galilei történetében csakugyan elsősorban a hatalom és az igazságszerető ember harca fogott meg –, bár feldolgozásomban sok más közt egyház és tudomány harca is benne van. Ha nektek mindenáron csak az kellett: vissza kellett volna adni a darabot. Az én nézetem az, hogy a Galilei azon az alapon, amin Tamási regényei, első fogalmazásában is előadható volt – ha a két gondolkozás érintkező pontjait nézzük és hangsúlyozzuk. Sajnos, épp a vele való összehasonlítás bizonyítja: hogy úgy a hatóságok, mint a barátok, mondhatom, a nemzet részéről egészen más indulatok fogadták s kísérték az ő kísérletét, hogy írói helyét megint elfoglalja. S ennek én le is vontam a következményét! Nem akaratomban, valami makacs eltökélésben – hanem idegeimben. Gyula fölvetette a kérdést: mivel segíthetnének rajtam, nem lenne jó, ha egy művemet kiadnák, abból egy évig megélhetnék. Az eszem helyesnek találja a tervet (bár nem hiszek benne, hogy kivihető, az idegeim azonban összehúzódnak: nem, akkor előlről kezdődik a prés, ez a mondat, amaz az alak – inkább fordítani, akármilyen rosszul fizetett munka is az, s akármilyen szégyen is: folyton dorgált dolgozatíró deáknak lenni életem és munkásságom után.

Szóval, igyekezd elfelejteni, kiheverni te is ezt a most épp kétéves Galilei-kalandot. S a dramaturgiától se kedvetlenítsen el; ez kivételes eset

volt; Gellért nagyon helyesen mondta még a nyáron: akárki más írta volna a Galileit, az úgy, ahogy benyújtottuk, átment volna.”

Édesapádat üdvözlöm; szeretettel köszönt:

Németh László

Ady-liget, 1954. április 13-án

'54. április elején Illés Endrének is beszámol a Galilei-pórról, a hypertoniáról, terveiről, részlet a levélből:

Kedves Bandi,

bizonyára hallottál róla, hogy mi történt velem, de mielőtt tulajdonképpen mondanivalómra rátérek, mint magamfajta félorvosnak s ha nem is mindennapos, de igazán kipróbált barátnak (nemzedékemben talán az egyetlennek) hadd számolok be életem új fordulatáról.

Hogy az utóbbi három évben mit dolgoztam: a lefordított oldalak ezreiből látod; hogy mit szenvedett eközben az érett korát elért író: az Iszony, Örültek, Galilei alapján elképzelheted. A Galilei-pórt (az újat) őszi állásáig ismered, amint hallom Mártával összecsapatok Ferenczyéknél: ismered a lelkiismeretemnek „segédkező” erőket is. Amit tán nem tudsz pontosan: hogy a Nemzeti mindent elkövetett annak a bebizonyítására, amit Márta állított: azaz, hogy az ő bemutatójuk az én becsületek végét jelenti. Háromszor ígérték meg, hogy nem kérnek többet s mindig új kívánságokkal álltak elő, a legutóbb például azzal, hogy Castelliből negatív alakot csináljak. S a csavarásnak még mindig nem látszott a vége, csak egy volt bizonyos, hogy az előadás olyan torzítást hoz, amit mindenáron meg kell akadályoznom. A darabot azonban, mint ősszel már meggyőződtem, visszavennem nem lehetett – ezt még Márta sem „ajánlotta”. Egy maradt tehát, amellyel munkám meghamisítását megakadályozhattam. De előbb kipróbáltam még egy utat: Gyulát kértem meg, hogy lépjen közbe a színháznál. Ez elég keserves lépés volt: hisz' az utóbbi években nem volt meg a régi barátság köztünk. A jogcímem mégis meg volt rá: Gyula – mint később megtudtam – több nyomós lépést tett, hogy a darab ügye mindjárt az elején el ne akadjon; másrészt közös barátunk, Benedek András sem érdemelte meg, hogy az a szeretet, amellyel a Galilei ügyét fölkarolta, ilyen súlyos, s rá is árnyékot vető botrányban hozza meg gyümölcsét. Gyula számára a kért lépés kétszeresen is keserves volt: magára hagyta a színpadon s kényes helyzetbe hoztam színháznál, de főként Ella világos beszédére megtette, mégpedig a kellő eréllyel, úgy hogy gyakorlatilag futni engedtek. Szolgálata a szó szoros értelmében életmentő volt, azaz életmentő lett volna – ha ez a félesztendő izgalom, a fordítói pálya súlyos megaláztatásaival együtt, maradandó nyomot nem hagy a szervezetemben.

Február elején, amikor Erdélyi versei megjelentek, Lőrincnél a hallgató

vagy félíg hallgató írók összejövetelt tartottak, amelyre Lőrinc engem is meghívott. Én tudom, hogy Féja és Sinka hogy beszélnek rólam, nem mentem el; ekkor már egy-két hónap óta kíméltem magam és minden társaságot elkerültem. De hogy a beteg Lőrincet meg ne bántsam, kapacitálására vele töltöttem az előző délutánt s elszenvedtem mindent, amit Lőrinc rosszkedvében, pláne ha neheztel is, egy másik ember idegrendszerére ellen el tud követni. Este lefeküdtem, éjfél után azonban fölébredtem s elkezdtem tűnődni, méltatlankodni, nem a hallottakon (pl. hogy akiben egy gerizd van Szabó Dezsőből, az egészen megrohad), hanem a szándékom, a többiek szándékán, József és testvérei, a magam és nemzedékem története. Egyszer csak azt vettem észre, hogy a szoba körben jár körülöttem s nem tudok felkelni. Ellát ébresztettem föl, hogy hozzon borogatást. Mindezt azért írom le ilyen részletesen, mert ez volt az első jel, amit a betegségtől kaptam (különben sosem éreztem magam olyan egészségesnek, mint Szentendrén, az előző nyáron).

Másnap elmentem Tompához, megmértük a vérnyomásomat, ekkor még csak 160 volt. Ezután következett a döntő tárgyalás a Nemzetivel. Másnap leutaztam Szigligetre. Azt reméltem, hogy a visszakapott kézirat s egy pár hét kikapcsolódás rendbe szed, a munkáimmal is el voltam maradva. Szigligeten azonban (olyan díjért, amelyen bármelyik IBUSZ-üdülőbe elmehettem volna), egy szép, de 10-12 fokos szobába raktak be. A hideg – s az alkotókra (s nem írókra) szabott vacsorák olyan rossz éjszakákat szereztek, hogy egyszer-kétszer azt hittem nem érem meg a reggelt. De kitavaszkodott s Füsi Jósikával, aki dajkámul szegődött, megint jobb kedvűen csavaroztam. Két hét után, a leutazó külföldi írók elől hazajöttem, itt megint rosszabbul lettem; a vérnyomásom most már 180 fölött volt. Tompa diétát rendelt, de az állapotom romlott, s amikor a Lukács-fürdő kórházában kivizsgáltattam magam, a vérnyomás már 200 körül járt s a szemfenéklelet – arterioszklerózisra – pozitív volt.

[...]

Illés Endrétől

1954. április 12-én

Drága Lacikám!

Szorongó, féltő szeretettel olvastam leveledet. Már nagyon sokszor elolvastam, egészen feldúlt s felkavart – de mégsem tudok teljesen hinni a betegségednek.

Feldúlt, amit veled tettek. A régi barátok s a nem barátok. Ahogyan a Galileit körül táncolták, ahogyan féltek a sikeredtől, ahogyan száz kísérletet tettek, hogy belerontsanak egy remekműbe (bátran leírom ezt a szót, mert így hiszem, így igaz), hogy belerontsanak a műbe és írójába – ez afrikai mélyi csendélet volt, emberevők kedvtelése.

Nagyon régen láttalak, régen beszélgettünk. Körülbelül egy hónappal ezelőtt a hangodra, a szavadra vágytam s leemeltem a polcra Zsiga bácsiról írt könyvedet. Azért éppen ezt, mert nagyon szeretem a kis könyvet, s mert itt olyan közvetlenül szólsz, mintha csak hangosan beszélnél a szobában, a szomszéd karosszékben. És megint átéltem veled a Cseresnyés-hajszát. Pontosan tudom, milyen meztelen idegvégekkel élsz. De mindaz, ami a Cseresnyés körül történik, ártatlanabb, játékosabb volt, mint a Galilei megpróbáltatás. Ez nagyon sötét és mérgezett ügy.

Értem, hogy a betege lettél. Nem is lehet másként.

Most már azt is helyeslem, hogy a darabot visszavetted. (Amikor a hírért hallottam – magamban sokáig tiltakoztam ellene. Azt gondoltam – mindenfelé egyetlen feleletet kell adnod: a darabot! Bármit mondanak, hazudnak, ferdítenek és torzítnak majd – a darab szól, sokakhoz szól; és akik úgy féltek tőle, még jobban megsebződnek. Még jobban fog fájni nekik a megismert mű. – És arra is gondoltam: ez a darab olyan kemény, ezen nem lehet rontani! Nem változtat rajta egy figura vagy egy jelenet. Ma is ezt hiszem.)

De a Zsiga bácsitól írt könyvet olvasva szinte a kezedet fogtam, s megéreztem: a test, a szellem meghajszolásának határai vannak, és ezeket nem szabad túllépni.

A darab megvan. S előadásánál fontosabb, hogy nyugodtabban élj. Átlépsz a hajtóláncon, pihensz, és tovább dolgozol.

Közben nem sejtettem, mi van veled. Csak ezután beszéltem Ellával.

[...]

Szintén Illés Endrének írt két nyári levélből értesülhetünk arról, hogy a Nemzeti változatlanul be akarja mutatni s a Csillag változatlanul meg akarja jelentetni a darabot:

Több szégyent azonban nem igen visel el a fejem.

Most is van egy! A Galileiből lehullott egy kis egyfelvonásos (a negyedik felvonás első változatának ellen darabja); a rádióknak még a télen beszéltem róla, hogy van ilyen tervem, kaptak rajta – s most a sürgetésekre elküldtem. A debreceniek lapja is elkérte – sürgönyileg. El is utaztam Debrecenbe – mert állítólag már nyomták is. Ott azonban elszontyolodva fogadtak. Aggályok!! A rádiótól is visszakértem – de ők hozni akarják, éppen csak Illyéstől kértek előszót elé – Gyula is úgy látja, hogy elbújtak a bátorságukkal mögé. Ez bánt! Mi Gyulával meglehetősen eltávolodtunk s egy félév alatt már másodszor kell kinyargalnia mellettem. Joggal bosszanthatja. De ebben most ártatlan vagyok s ha lehetne még mindig visszaszívnék mindent.

Pedig milyen ártatlan, erkölcsépítő darabocska! Ha más írja – semmi

aggály, félelem nincs vele kapcsolatban. (Majd elküldöm, ha lesz példányom, a II. Józseffel együtt.) De nem szabad eredeti írásra vállalkoznom. A II. József is úgy látom – elűszott. Úgy hallok Majorék fűrték meg a „veszedelmes témát” – a Galilei miatt –, amelyet mégis be akarnak mutatni. Képzelted, hogy borzolja ez a lehetőség is az idegeimet; ha próbákon, előadásokon nem is veszek részt, sajtót nem olvasok utána. A darabon különben dolgoznom kéne még; de idő előtt kiszedték a kezemből, csak úgy olvasásra, legépelésre – s most egy időre elment tőle a kedvem. De úgy kell nekem: miért nem lettem, úgy, ahogy akartam, egyedül a te házi szerződ.

[...]

...Pistának várnia kell a Galileire, mert a Csillag az egyetlen példányom – mostmár harmadszor – elkérte közlésre.

Ölel:

Laci

'54 júliusában – Veres Péter – hallva édesapám betegségéről baráti beszélgetésre hívja: „beszélgetni erről is meg arról is, hogy tedd félre a fordítást és írd, írd, mert az idő nem vár, de a magyar irodalom s főleg a gondolkozó magyarság tőled sokat vár... Ennek persze megélhetési előfeltételei is vannak...

A beszélgetést megköszönő levélben újból megfogalmazza, hogy a Galilei bemutatójához csak akkor járul hozzá, ha az előbb megjelenik:

Kedves Barátom!

Bár az emberekkel való együttlét, beszélgetés jobban fáraszt, mint a legintenzívebb alkotó munka: nem bántam meg, hogy kis költőfészkesbe kimentem. Legfőleg azt nem mondtam el, amit jobb vagy több alkalom aligha lesz elmondani. De mindketten férfiak volnánk – te „rideg paraszt”ságodra büszke – én meg a betegséggel járó érzékenyüléseimet szégyellő.

Voltaképpen csak azt akartam mondani – amit az ellened zúgolódóknak az utóbbi években többször is. „Énvelem a napos oldalon lévők közül Veres Péter viselkedett a legrendesebben.” S elmondtam békési, éjszakai bekopogtatásod, amit a Karenina ügyében tettél stb. „Sosem ígért semmit, de mindig tett valamit... S ezt nem azért, mert barátok voltunk, mert különösen közel állt hozzám – hanem mert a magyar nép egy darabka értékének tartott... Ez arra vall, hogy van benne felelősségérzés – (s bocsánat az önhittségért) – judicium.”

Találkozásunk megerősítette a jó emlékeket. Nem az, hogy segíteni akarsz rajtam – erre pillanatnyilag nincs is nagy szükség –, hanem hogy ki akarod facsarni belőlem, ami még kifacsarható; tehát fontosnak tartod, ami

bennem van még. Ez az – amit Illés Bandin kívül senki sem mondott betegségem alatt. Pedig épp ez az – ami miatt ezt a folyton szűkülő, nyomorodó életet, a velejáró emberi csalódásokat – vállalom, vállalni tudom.

Abban is egyetértünk, úgy látom – hogy az én esetemben már nem a „megjelenés” – hanem a „bugyor” a fontos, amit itt hagyok. Nem azt kell néznom – mi mehet át ebben a pillanatban a vámon; hanem hogy mi az a fejemben – amire a magyarságnak szüksége lehet... Az, hogy te meg akarsz szerezni a gondolkozó magyarságnak ezt a hagyatékot – némileg elveszi legnagyobb gondomat, hogy kin át adjam oda neki.

Sajnos, ami velem történt, sok tekintetben jöváthatetlen. Alkotó erőm kulminációs pontján négy évet veszítettem el azzal, hogy mint fordító más gondolatai után loholtam – s amikor lehetőség nyílt az önálló munkára: jött ez a Galilei-hecc s vele a betegség – amely mondanivalóm nagy részét – ha talán nem is a javát – bennem fogja rekeszteni. Én mindenesetre, amíg agyam el nem homályosul – mert előbb-utóbb ez vár rám – küzdeni fogok a törött hajó java rakományáért...

A legnagyobb veszély számomra az, hogy megint Pesten vagyok – megint kezeügyében a zaklatásnak. Major már jelezte, hogy találkozni akar velem, nyilván a Galilei-ügyben... Már a gondolat – hogy a tavalyi prést megint ránteszik, fölzaklat – s többet rombol bennem, mint egy új Galilei megírása... Én a találkozót igen udvariasan elutasítottam; megmondtam, hogy a Galilei bemutatását nem óhajtom (két más darabot adtam azóta a demokráciának); de ha be akarja mutatni, jelenjék meg előbb, mint Illyés darabjai is. Az első perctől fogva ez volt a feltételem – s most hogy próbán stb. részt nem vehetek, egyetlen ellenőrzésem az előadással, a várható torzításokkal szemben is. Persze Major – az életben is hajlamos azokra a szerepekre, amelyeket a színpadon olyan szívesen játszik... Remélem, hogy levelem leszereli... De azért kérlek, legyen rajt szemed ezen az ügyön; hátha az Írószövetséghez kell fordulnom segítségért.

Szeretettel:

Németh László

Veres Péter azonnal válaszol: „Mindent értek. De azt hiszem nincs ok aggodalomra: nem adhatnak elő olyan szöveget, amelyet te nem láttál. Majd beszélek Majorral.”

A Galileinek közben terjed a híre, sokkal többen mondanak róla – gyakran kétes értékű – véleményt, mint ahányan olvassák, de persze baráti biztatás is érkezik a kézirat-olvasóktól, mint ahogy ez egy 1954. végi Vekardi levélből látható:

[...] A Galilei óta ugyanis nem olvastam mai irodalmat. És a régi klasszikusok sohasem pótolják egészen az újakat. Azt hiszem azért, mert minden igazi nagy mű egy kicsit jóslás is, [...] ezért volt nekem tavaly nyár elein olyan nagy ünnep a Galilei olvasása – Németh László szemével a jövőbe láttam, az Evangelista Torricellik korába, a „megalkuvásoknak” terhes az áldozatos, de a tudományt megőrző korába, ahol majd a „tudomány [...] nem a sokaktól járt, hanem az elhanyagolt helyeken teszi döntő lépéseit” [...]

A Galilei a Csillag 1955. januári számában jelent meg. Király István [...] bebizonyította, hogy amennyire a kommunista fegyelem engedi, csakugyan van benne valami ifjúkorába visszanyúló ragaszkodás irántam [...] kijött hozzám: tölem teszi függővé a dolgot, a Galileit, ha akarom kiadja [...] Ritkán kellett veszedelmesebb ügyben döntenem [...] S mégis nemcsak én, a feleségem is habozás nélkül ráálltunk, csak jelenjék meg, hadd lássa a világ, mi az, amiért ezt kellett szenvednem.

Január 29-én a Nemzeti ismét műsorra tűzte a Galileit. Veres Péter a Csillagban elismerő cikket írt róla s a fiatal Albert Gábor elküldte tanulmányát a Galileiről. Németh László válaszleveléből idézek néhány részletet:

„Levele és tanulmánya kivételes örömet okozott. Nem annak örültem, hogy a Galileiről jó véleménye van (mások is emlegettek remekművet), hanem hogy abból az ifjúságból, amellyel énnekem már kapcsolatam nem volt, ilyen szemmel nézik egy napfényre került művemet s épp egy ilyen világosan elemző tanulmánnyal reagálnak rá. Ez némileg kárpótolt azért a sok szenvedésért, amely (nem a mű fogadásától megírásáig, hanem megírástól a megjelenéséig) e mű ára volt s lesz még ezután is. [...] De én ezentúl mást is láttam ebben a tanulmányban, főleg a második részben, ahol mintegy belemelegedett az elemzésbe: világos, a logikus esztétikus erényeit egyesítő gondolkozást, a műhöz méltó fogékonyságát, s a felfedezésnek azt a »többletét«, amely az átlag kritikust, a kritikus gondolkozótól elválasztja. Különösen a negyedik felvonás elemzését érzem kitűnőnek. az a mondat, amelyet aláhúz, valóban a mű csúcspontja.”

Az '55-ös év leveleiben nem találok több hivatkozást Galileire. Benedek András írja, hogy február 7-én volt az olvasópróba, amelyre édesapám is elment, s felolvasta a Galilei együttesének szóló írását. Február 21-én megindultak Gellért Endre vezetésével a rendelkező próbák Bessenyei Ferencsel a címszerepben, és március 12-én beszüntették a próbákat, másodszorra is betöltötték a Galileit.

A Galilei menthetetlenül a politika függvénye lett. Az 1956 februárjában lezajlott XX. Kongresszus után a lélegzetvétel könnyebb az országban, de a Galilei bemutatójáról csak Tolnai Gábornak augusztus 5-i levelében

olvashatunk először:

„Mikor jelenik meg a regényed? A Csillagban megjelent részek nagyon tetszenek. Nagy örömmel olvastam a mai Szabad Nép-ben, hogy a Galilei ismét napirendre került.” [...]

A Nemzeti Színházban szeptember 5-én határozták el és szeptember 18-án kezdték a Galileit harmadszor próbálni. A bemutató október 20-án volt. Édesapám a bemutató után azonnal Szigligetre utazott. Úgy gondolom stílszerű, ha ezt a kis áttekintést Benedek Andrásnak – aki legtöbbet tette a darab színrekerüléséért – október 22-én írt levelével zárom.

Kedves Barátom!

Előadás után nem tudtam még egyszer gratulálni (fáradt voltam, s valami apró gyomorzavar miatt nem akartam még egy-két órát cigarettázni és inni), s ezért engedd meg, hogy utólag fejezzem ki örömömet és boldogságomat, hogy a közönség is ilyen zavartalan áhítattal fogadta a Galileit. Azóta sok ismerőssel beszéltem, színháziakkal és tanár emberekkel, az alapérzés mindenkiben egy: nagy mű született, amely rengeteg izgalmas kérdést bolygat meg, s amely íróját is remélhetőleg további drámák megírására ösztökéli. A kétesztendő huzavona sokat ártott az írónak és az irodalomnak, de legalább a Galilei sikerének használt: a bemutató villamos feszültsége a második előadásra is áterjedt, s a jelek szerint ma este is így lesz, s tán jó darabig még. „Bárányi vigasz” – bár az, hogy a farkasok is kénytelenek most báránybőrbe bújni, nekem mégis jól esik. A közönség szünni nem akaró tapsai átsattognak a színház falain, egy „galileista-szekta” jeladásaként, s erről nem lehet tudomást nem venni.

De azt hiszem, nem illik most bókokkal megvesztegetni azt, akit egy keserves munkára szeretnék fölkelni: ti. némi rövidítésre. Tapasztalatunk az, hogy a közönség 11 óra után fáradni kezd, nyugtalanná válik, figyelme lankad. (Kapuzárás, a villamoson dupla tarifa, másnapi fölkelés stb.) Ez a fáradtság még a bemutató közönségén is érezhető volt, s a darabot a leglelkesebb hívek is kissé hosszúnak érezték. A második előadás 11.37-kor végződött, s becslésünk szerint nemigen tudunk lejjebb menni, mint fél tizenkettő. Ezért aztán – Ella biztatására – ma délelőtt összeültünk Gellért Bandival, hogy a Neked leküldendő példányba jelöljük saját húzási javaslatainkat. Három órai keserves munkával sikerült kb. 9-10 percre való olyan szöveget találnunk, amelynek ugyan minden soráért vérzik a szívünk, de a darab érthetőségét kihúzásuk nem zavarná. Ezek a javaslatok a példányban szögletes zárójelbe vannak téve és oldalt piros ceruzával megjelölve. (A többi húzás már korábbi, a bemutatón sem hangzott el.) Lapszám szerint: 8, 10, 17, 18, 19, 20 az első felvonásban és 94, 97, 99, 101, 108, 109, 111, 112 a negyedik felvonásban. Nagyon kérek, nézd át és

jelöld meg, hogy melyiket tudod elfogadni, melyeket nem. Esetleges további ötleteket is köszönettel fogadunk. Némi magyarázatra szorul a 9-10. lap húzási javaslata: Niccolini hosszú magyarázata egyhuzamban négy külső személyről szól, s ezek közt a néző előtt elmosódik Barberini bíboros szerepe. a róla mondottakat a 17. lapon a Barberini-ház szerepénél szeretnők elmondani. A többi (Riccardi, pápa, nagyherceg) megrövidíteni.

A 18-20. lap húzási javaslatai kitérők nélkül, nyersebben állítják szembe a régi könyvet s a megírandó újat. Persze itt is sajnálunk minden mondatot, s egy alternatíva is elképzelhető, ezt pontozott zárójel mutatja.

A II-III. felvonásból a leggyilkosabb fejtöréssel sem tudtunk semmi újabbat kihúzni. A negyedikből is csak apróságokat.

Mondhatom, keserves munka volt. Bandi is, én is egy kicsit saját testünknek és vérünknek érezzük az egész szöveget s állandóan kétfelé dobog bennünk a szív: akinek hosszú a darab és túlságosan mély a szöveg, ne jöjjön és ne nézze. De mégis: csak legyen minél nagyobb és általánosabb a siker. Hisz' még a bemutató „szektásai” között is akadt, aki Torricelli távozásánál, sőt aki a III. felvonás végén érezte úgy, hogy mindent tud már. Ezekkel persze nem lehet egyetérteni, s tán ők is azért mondták, mert hirtelenjében nem tudtak más eredetűt mondani.

No de ebből elég ennyi. Csak mint kortörténeti dokumentumot írom, hogy egy dunaparti kávéház terraszán dolgoztunk Bandival, s mire elkészültünk, épp akkor tört ki az egyetemisták forradalma tözsomszédságunkban, a Petőfi-szobornál.

Cromwell vagy Szörnyeteg? Mindkettőre egyformán kíváncsi vagyok. A Soledad-ot ha még nem küldted volna, sürgősen kérem. A mellékelt példányt is kérem majd vissza, megjelölve benne, hogy mit tudsz elfogadni, mit nem.

Igaz tisztelettel üdvözl híved

Benedek András

Budapest, 1956. október 22.

Illetve mégsem zárom Benedek András levelével ezt a kis áttekintését a Galilei történetnek. Édesapám Fodor Ilona irodalomtörténésznek írt egy levelet 1958-ban, amiben részletesen kifejti véleményét Galilei esküjéről. Ez a levél valójában már nem tartozik a történethez, a Csokonai Színház szándékát igazolja, bár ők nem ismerték ezt a levelet, amikor a mostani ősbemutatót elhatározták.

Fodor Ilonának

Sajkod, 1958. június 10-én

Kedves Asszonyom!

[...]

A két Galilei vitájához én nem igen szólhatok hozzá. Akármilyen

hihetetlennek találja, sem Rényi tanulmányát, sem Brecht Galileiét nem olvastam. Ennek mégcsak nem is az az oka, hogy néhány hónapja csak olyasmivel foglalkozom, ami igazán örömet okoz (főként kertészettel és pedagógiával; ez az a két foglalkozás, amelyről jó emlékeim vannak). Nem, ezeket régebben sem olvastam volna el; én ugyanis az olvasást szentségnek tartom s hosszú évek óta kerülök minden olyan olvasmányt, amely nem egészen tiszta érzéseket indukálhatna bennem. Brechtnek egy darabját – a Kurázsi anyót – hallgattam a rádióban; tetszett s nem tartom szégyennek, ha csakugyan jobb Galileit írt nálam. Az erőltetett szembeállítás mögött azonban orv, sötét érzéseket gyanítok s félek, hogy ez a jó szájízet (bár Brecht nem tehet erről) megkeserítene; – Rényi cikkét meg (úgy hiszem, joggal) az eleve gyanús írások közé sorolom, amelyekkel nem kötelező foglalkoznom.

De hogy mégse hagyjam tárgyi észrevétel nélkül szép, igazságra törekvő tanulmányát: elmondom, mit szerethet az én Galileimben. Nyilván olvasta, hogy az előadott s megjelent darab nem az eredeti; az első változatban a negyedik felvonásnak más vége volt: a megtört, tettét szégyenlő Galilei épp a Torricelli kimondatlan vádjaival farkasszemet nézve érti meg, hogy akármit mond ifjúság és utókor, ostobaság lett volna meg nem esküdnie. Ez a történeti igazság is – Galilei rajta elkövetett gyaláztatnak, erőszakotételnek tekintette az esküt s csak a 19. század csinált belőle erkölcsi problémát. De ez az általános igazság is: vadállatokkal szemben nem lehet a becsületünket elveszteni; ha valaki kannibálok közül csak úgy szabadulhat meg, hogy valami hókusz-pókuszokhoz jó képet vág – az még nem megalkuvás! Főleg, ha a föld úgyis forog – s az okos emberek azt úgyis tudják már. A darab megírásakor persze én is ingadoztam – épp azért, mert én magam (egyáltalán nem büszkeségből, hanem hibáztatásul mondom) – sosem alkudtam meg, tigrisekkel szemben sem, s inkább szét hagytam tépetni magamat, helyesebben a művemet – s előbb a Petőfi egyfelvonásos, később a negyedik felvonás elrontásával így tettem eleget a 19. századi csökevényeimnek. Valójában azonban épp azért, mert magam nem alkudtam meg, jogom, sőt kötelességem lett volna kimondani, milyen arcátlanság kell ahhoz – az újkor legnagyobb tudósával szemben *ezért* erkölcsi fölényben érezni magunkat. A Galilei közönség elé került változatában én is elkövettem ezt a történeti hamisítást s erkölcsi nagyképűsködést és ez az, amiért szégyellem a darabomat, éppúgy mint Ön tanulmánya módszerét. Ha egyszer még megjelenik – valószínűleg a halálom után – az első változatnak szabad csak megjelennie. Cikkéből azt látom, hogy Brecht még jóval tovább ment Galilei elítélésében mint én; sőt épp ez az érdeme bizonyos emberek szemében. Őt azonban nyilván menti, hogy (amint Ön is megállapítja) Galileije történelmietlen alak; életét csak

arra használta föl, hogy mint egy szószékről prédikáljon róla. Énnkem azonban nem ez volt a szándékom; ha a közönség ezt is érezte talán. Én az újkort megtestesítő első patriarkát akartam megmintázni benne, ezért olyasféle történeti hitelességgel mint A. Tolsztoj Első Péterét, s ezért bánt, hogy (az Égető Eszter befejezésében egy-két apróságot nem számítva) ebben a részben kívülről sugallt módosításba belementem. [...]

Illés Endre:
EGY VACSORA EMLÉKE
NÉMETH LÁSZLÓ GALILEIJE

Drámákra visszagondolva legtöbbször a színházi élmény, a bemutató estéje a továbbélő, lüktető emlék. Így kell lennie, hiszen a dráma, az igazi dráma elsősorban nem olvasókat, hanem nézőket kíván, a feszült, telt, várakozó színháztermet, a színészek játékát, a színpad szorítását.

De Németh László Galileijével nem így vagyok.

Legerősebb emlékét a dráma első szívhangjait őrzöm egy meghitt este fényeiben, írójának felszabadult, áradó szavaiban. Mindig ez az este támad fel bennem először, parázshalom fölötti meleggel, ha a Galileire gondolok.

Négy vacsoravendégünk volt aznap, Ferenczy Béni, s felesége, Erzsike, és Németh László a feleségével, Ellával. Jóformán egész este a Galileiről volt szó. Németh László néhány hónapja még övig volt ásva egy óriási fordítás-kötelezettségbe. Alekszej Tolsztoj nagyszerű I. Péterébe, de közben már olvasta Galilei munkáit, a vitákat és vádakát kiváltó Párbeszédeket, s forgatta húsztövebe gyűjtött levelezését is. Befejezve a fordítást, rögtön magához rántotta a Galilei-téma, azokban az években legszemélyesebb témája (ne feledjük: az Égető Eszter után vagyunk): az örültség és a józan ész nagy párbaja – „az az önkéntelen forradalmiság, mellyel a határait ismerő ráció szétoszlat maga körül homályt és örültséget”.

Azon a télen, amikor egy este nálunk vacsoráztak, már írta a drámát. A legelső jelenetnél tartott, s mielőtt hozzánk indult, egy apróság éppen megakasztotta. Galilei az első felvonásban a Monte Pincion tartózkodik, a toszkánai nagyherceg római palotájában, a Medici-villában, s onnan kémleli már hetek óta – túl a kerteken a szőlőkön, dombokon – a Lateránt, ahol egykori tanítványa s most ellenfele, a megharagított Orbán pápa él.

Vajon mondhatja-e a Medici-villa teraszán üldögélő Galilei, a romló látású hetvenéves öreg tudós: „Bizony, az én egykori hiúszemem is csak homályos foltokat lát már arra, ahol emlékeim szerint a Lateránnak kell

lennie.”

Aggályával Ferenczy Bénihez és hozzám fordult.

Ferenczy Béni már a vacsora tálalása előtt figyelmesen nézegette művészeti könyveimet – s most felállt s rögtön kihúzta az egyik kötetet.

– Ez kell neked a munkához!

A régi Rómát mutatták be az album egykorú acélmetszetei. A palotákat, templomokat, utcákat, a Róma dombjaira telepített villákat – a panorámákat innen s onnan. Hamarosan megtaláltuk a Medici-villát is, szerencsénk volt, szép metszet mutatta be a kertből kitárulkozó tájat – a háttérben, elmosódva a Laterán falait. Németh László megnyugodhatott: Amit elképzelt, Galilei valóban láthatta – vállatására várakozva – az ellenséges fellegvárat.

Vacsora után kibomlottak előttünk a nagy dráma tervei, többes számban. Mert Németh Lászlóban két drámaterv is élt: két út között kellett választania. Az első változat trilógia volt, huszonnégy év története, Galilei életét még Velencéből, dicsősége napjaiból indította volna, s ebben a változatban csak a második rész mutatja be a nagy tortúrát és a visszavont esküvést, s a drámát optimista ragyogással zárja le a harmadik rész, az utolsó tíz év, az inkvizíció kalandjai után a félig megvakult, öreg Galilei életének leghősibb, legtermékenyebb, legcsodálatosabb szakasza.

– Versben képezem el – fejezte be Németh László.

– Trilógia? Versben? – kérdezte Ferenczy Béni kétkedve. Szobrász volt, ő tömörebben komponált.

Németh László értette aggályát.

– De végül is nem így írom... – teregette ki előttünk a megvalósítás terveit. – Drámát kétféleképpen lehet írni – magyarázta. – Úgy is, hogy kivágom a cselekmény legsűrűbb, sokfelé elágazó magját, mintegy a szívét, s abba vonom össze, ami előtte történt, s ami még következhetik.

– Akkor hát az eskü visszavonásával fejezed be a drámát? – kérdezte Ferenczy Béni.

– Nem! – tiltakozott Németh László. – A fiatal éveket, a férfikor sikereit elhagyhatom, de az utolsó tíz évet, az emberfeletti szívósságot, ennek a gazdag életnek makacs teljességét, úgy érzem, nem szabad elengednem. Az egyetlen estére összevont változatban a tortúrát követő tíz év lesz a negyedik felvonás. Hőse a pátriárka, aki úgy nyúlik fel természettudományos civilizációnk elején, mint Homérosz, a görög fejlődés kezdetén.

Még csak az első jelenetét írta, s már előttünk állt a dráma. Ezzel a boldogsággal váltunk szét azon az estén.

* * *

Néhány hét múlva tavasszal, már olvashattam is a Galileit. Majd hetek s hónapok múltak, s folyamatosan értesültem a kisebb-nagyobb megpróbáltatásokról, amik a drámát és íróját a Nemzeti Színházban érték. De a frissen elkészült Galileit egyesek még „baráti körben” is bírálták. Akadtak jóbarátok, akik Németh László hipertrófiás érzékenységre mit sem ügyelve suttogva hirdették: megrendelésre, utasításra antiklerikális drámával vezekel. A baráti kör rosszallását Sárközi György özvegye mondta ki hangosan, a szellemes, okos, törrel vívó Sárközi Márta.

Mindez másfél évig is elhúzódott.

Németh László utólag, a visszatekintés derűjével, a Galilei olvasópróbáján már csak „polírozásnak” nevezte a hetenként újratámadó, különböző átfarmáló kívánságokat – de akkoriban elkínzottan írta nekem egyik levelében: „A Galilei-pört (az újat) őszi állásáig ismered, amint hallom: Mártával összecsaptatok Ferenczyéknél: ismered a lelkiismeretemnek segédkező erőket is. Amit tán nem tudsz pontosan, hogy a Nemzeti mindent elkövetett annak bebizonyítására, amit Márta állított: azaz, hogy az ő bemutatójuk az én becsületek végét jelenti. Háromszor ígérték meg, hogy nem kérnek többet s mindig új kívánságokkal álltak elő: a legutóbb például azzal, hogy Castelliből negatív alakot csináljak. S e csavarásnak még mindig nem látszik a vége; csak egy bizonyos, hogy az előadás olyan torzítást hoz, amit mindenáron meg kell akadályoznom.” Őrzöm a levelét, melynek csak legszelídebb mondatait idéztem. Két fronton vívott harc volt ez.

Végül a dráma és írója nagyjában mégis megvédte magát.

De közben azért történt valami.

Egy kora reggel – átvirrasztott, gyötrött éjszaka után – dűltan csengetett be hozzánk Németh László: ki akarják cserélni a negyedik felvonást, az egész felvonást. Ne azzal végződjék a dráma, hogy Galileinek érdemes volt megmentenie magát, pedig az elkövetkező tíz év munkái igazolják majd őt: ekkor alkotja életművében a legfontosabbat. Most mégis azt kívánják tőle: a negyedik felvonásban Galilei ébredjen rá, kár volt a gyalázatot vállalnia, a tudományt s a fáklyákat tanítványai nélküle is továbbviszik.

– Mit tegyek? – kérdezte elfűltan.

A reflexmondatom, az első pillanat villanása ez volt:

– Ne vállald!

De ezt a mondatot nem mondtam ki. Orvosi végbizonyítványt szereztem, a fiatal író készült így a pályája: meg kellett ismernem az ember testét, hogy írhassek boldogságáról és romlásáról – nem gyógyításra készültem, csak pontos diagnózisokra. Most azonban, amikor dűlt arcába néztem, csalhatalanul megéreztem: nem szabad engednem a reflexnek – mást kell mondanom.

És az orvos gyógyító szavával azt mondtam:

– Ezt is meg tudod írni, Laci.

Tudtam, határozottan tudtam: ha ezt a drámáját – annyi előkészület, boldogság, kínlódás, csavargás és megcsigázás után – mégsem mutatják be: az évekig hallgatásra szorított író összeroppan.

Úgy ment el, hogy nem fogadhatja meg tanácsomat.

Aztán mégis megírta az új negyedik felvonást. És a darabot 1956 őszén ezzel az új befejezéssel be is mutatták. Azóta is így játsszák, ha játsszák. Drámái kötetében is így jelent meg.

* * *

Ő maga a Galilei együttesének címzett levelében, az olvasópróbán, egyetlen bekezdéssel zárta le az ügyet.

„Ez a befejezés – írta az első változatról –, úgy hiszem, megfelelt a történelmi igazságnak. Galilei, amennyire az óvatossá váló leveleken át lelkébe pillanthatunk, meg volt törve, s még inkább fel volt háborodva azon, amit elszenvedett, de azt ellenségei gyalázatának tartotta. Eljárásuk, azt hitte, örökre megbélyegezte őket, s nemigen gyanította, hogy az utókor az ő viselkedését fogja egy »mégis mozog«-gal korrigálni.”

Majd így fejezi be ugyanezt a bekezdést:

„Én azonban elfogadtam azt az érvet, amely megengedte, hogy a darabot a történelmi igazságtól eltérőbben, de önmagammal összhangzóbban fejezzem ki.”

Hadd szakítsam meg egy pillanatra vallomását. Ez a finom gúnyolódás: „önmagammal összhangzóbban” – megfájdította a szívemet. Mert így folytatta:

„Galilei a mostani befejezés szerint... belátja, hogy a tudomány nem egy elme dolga, s azért, amit hite szerint csak ő tudott, kár volt odadobnia az üdvösségét.” Ismételjük meg: kár volt odadobnia az üdvösségét. Ő maga ettől rettegett mindig. Ez a félelem drámáinak forró magja.

És az engedékenyebb Németh László erre célzást is tesz:

„Azok közt – írja –, akik a darab mindkét változatát ismerik, sokan az első szeretik jobban. Az valóban tisztább, egyszerűbb. Jobban előrevetíti Galilei életének utolsó, leghősibb szakaszát.” – Majd maga vigasztalására a második változatot „görögösebb”-nek ítéli, s az istenek cselvetésének állítja be. A „görögség” – így mentegetődzik – mindig az eszménye volt.

Vajon hányan vagyunk még, akik olvassuk, olvashattuk a Galilei első befejezését – a tisztábbat, egyszerűbbet, igazabbat?

Nem sokkal halála előtt azt kívánta: ha új kiadásban jelennék meg a dráma, jelentessük meg mindkét befejezéssel. Ki-kí válassza azt, amelyik szíve szerint a valódi.

Azt hiszem: teljesítenünk kell végakarátát.

Teljesítenünk kell, mert éppen a Galilei (bármelyik negyedik felvonásával), ez a fullasztó, torkot-szívet összeszorító remeklés győzhet meg arról: Németh László életművében – szerintem – drámái a legmagasabb csúcsok.

Milyen félelmetesen szorongató mindaz, ami Galileiben, Galileivel és Galilei körül történik. Ptolemaioszi és kopernikuszi világrépről, fizikai és teológiai tételekről vitáznak tudósok, bíborosok, örök, besúgók, férfiak és asszonyok – a szavak önmagukat jelentik, s mégis rögtön megtelnek egy másik, fénylőbb jelentéssel is. Mindenki érti, s csak egyféleképpen értheti: a hazugság és az elnyomhatatlan igazság, az erőszak és az igazi erő, a gyávaság és az állhatatosság, a sunyiság és az egyenesség vitáznak és harcolnak itt egymással. Minden szóból kisüt: nem érdemes úgy élnünk, ha nem hihetjük az igazságot.

Félelmetes a Galilei drámái kelepceje is. Ahogyan az áldozatot beugratják, majd a fokozás: ahogyan a beugratókat is beugratják. Félelmetes – nem, nem is a kínban felkiáltó test: „Nem bírom tovább! ... Vallok! ...” – ennél is félelmetesebb a megalázásból felszakadó sóhaj: Akit ragaszkodása az igazsághoz egy boldogtalan korban hazudni kényszerít, annak nincs többé megállása: újra és újra hazudnia kell.

És a legfélelmetesebb a kelepce becsapódásának pillanata. Galilei – a bírái szorításában – már kivallott mindent, s ekkor kell esküdnie. Hogyan, szent atyám? – riadozik az értelem. – Előbb kiszedték, úgy ahogy kiszedték szándékomat, s tudván mit gondolok, megeskütnének arra, hogy amit gondolok, nem gondolom? S a csigolyarogyasztó, konok erőszak rábólint: igen.

Öt évvel Galilei pöre és megkínzása után megjelenik Descartes első munkája, a ma is izgalmas Discours de la méthode, s a hajnalodó újkor fő eszméinek legtömörebb megfogalmazója leírja: Minden dologról csak egy igazság van.

Az igazságról szól Németh László Galilei-drámája is. A letagadhatatlanról, a felcserélhetetlenről. Az egyetlenről. Arról az erkölcsről, mely hevesen tagadja a féligazságot vagy a több igazságot. Az egyeztetők veritas duplex-ét: a kettős igazságot.

Élet és Irodalom: 1976. április 17.

SZAKONYI KÁROLY BEVEZETŐJE A IV. FELVONÁS ELÉ

Németh László Galilei című drámájának eredeti, kézirat szerinti IV. felvonása e füzetben kerül először nyilvánosságra.

Hogy miért nem ezt adták elő az ősbemutaton, illetve a későbbi előadások során, az az itt közölt levelekből, napló jegyzetekből kiderül.

A szerző hagyatékát kezelő családtagok, elsősorban Lakatosné dr. Németh Ágnes segítségével a féltve őrzött füzetekből, vagyis az eredeti kéziratból szöveghűen másoltuk ki a mű, Németh László eredeti szándéka szerinti befejezését. Csupán néhol látszott szükségesnek némi kijavítás, ott, ahol kiolvashatatlan vagy bizonytalanul érthető szavakat találtunk.

De máskülönben a IV. felvonás nyomtatott változata hű mása a kéziratnak.

Németh László belső hallását követve a szöveg ritmusának „lekottázására” gondolatjeleket használt. Ilyet darabjainak, ill. a Galilei első három felvonásának nyomtatásában nem találunk. Itt azonban megtartottuk ezeket, mintegy ezzel is jelezve az eredetiséget.

A IV. felvonás e füzetbeli kiadása tehát irodalom- és színháztörténeti fontossággal bír, s örömünkre szolgál, hogy Németh László szándékát, egykori óhaját – melyről 1958. június 10-én kelt levelében Fodor Ilonának azt írta: „Ha egyszer még megjelenik – valószínűleg a halálom után – az első változatnak szabad csak megjelennie” – teljesíthetjük.

Szakonyi Károly

NÉMETH LÁSZLÓ: GALILEI c. történeti drámájának eredeti IV felvonása. (N. L. kézírata szerint)

Németh László a Galilei kéziratát kétszer is átjavította, egyszer tintával, egyszer ceruzával. A tintás javítások általában jól olvashatók, mint például a bemutatott kéziratoldal első sorában lévő „Galilei egyik...”. Az ugyanebben a sorban lévő ceruzával írt „monte pincio” már rosszabbul látható, de a ceruzás javítások nagyrésze kivehetetlen a xeroxon, ezért a gépelést az eredeti kézirat alapján javítottuk.

A kétszeres javítás ellenére sem tartjuk az itt közölt IV. felvonást teljes értékű Németh-szövegnek, mert Németh László amikor a javított kéziratból a gépelőnek diktált, stílusát még csiszolta.

NÉMETH LÁSZLÓ: GALILEI c. történeti drámájának
eredeti IV felvonása (N. L. kézírata szerint)

(Galilei egyik szobája a monte pincio-i palotában. Kisebb, de választékosan berendezett helyiség. A háttérben ajtó egy ablakos előcsarnokba; balra Galilei lakosztályának másik szobája. Galilei a szoba közepén egy nagy karosszékekben ül. Giulietta előtte térdel, s a lábát takargatja. Galilei szolgálója kissé odébb áll. Niccolininé jobb felől egy kereveten híméz. Reggel.)

Giulietta: *(Galilei lábát bepólyálva)* Fáj még... Nem annyira? (A szolgálónak odaad egy kendőbe burkolt zacskót.) Vidd ezt a sőt s aludj kicsit, majd én itt maradok. *(Leül Galilei lábától nem messze egy zsámolyra, s ő is kezimunkát vesz elő.)* Szegény feje, ő is eleget virrasztott éjszaka. *(Csönd.)*

Niccolininé: Ma megint meleg nap lesz.

Giulietta: A kertész – hozott föl jeget egy vödörben; az ahogy olvad – hűt is egy kicsit... *(Csönd.)*

Galilei: Itt, úgy emlékszem, megvolt a könyvtárban a görög Platon. Harmincban vagy huszonháromban – Cesi herceggel, úgy rémlik olvastunk belőle.

Niccolininé: Kellene?

Giulietta: Valami könyv? Leszaladok a titkárhoz.

Galilei: Nem-nem.

Niccolininé: A latin Platon, bizonyos, hogy megvan. Az az én példányom: a Riccardi-könyvtárból – kívánja...

Galilei: Nem, nem, csak úgy átment a fejemen. Öregember esze – ha magára hagyják – mint a tenger – mindenféle emléket vet ki. Apám jut az eszembe. Platon – neki az volt a vallomása: – meg a fuvola... Az Akadémián plátói párbeszédeteket olvastak föl egymásnak. Tőle örökölttem a szerencsétlen szokást, hogy dialógusokat írok.

Niccolininé: Én sajnos – csak latinul olvashattam – pater Alonsóval. A boldogult Cesi herceg mindig biztatott – hogy tanuljak görögül – az a legnagyobb gyönyörűség – az Odysseát görögül olvasni.

Galilei: Igen; *(csönd)* gyönyörűség. *(Csönd.)* Látja, milyen az öreg fej. Itt bosszankodom s nem tudok rájönni... Mindig az jut az eszembe, hogy Aneysos a tanítvány neve. Na, az, aki a védőbeszédben... Socratest vádolja... Hisz' olvasta a Védőbeszédet...

Niccolininé: Olvastam.

Galilei: S a Phaidont is?

Niccolininé: Nem Melitosz?

Galilei: Anytosz... Na végre. *(Kis csönd.)* Efféle Anytoszok – ma is vannak... Akik nincsenek: azok a Socratesek.

Niccolininé: *(csendesen)* Mi – s még sokan: nem így érezzük...

Galilei: *(nem figyel rá)* Olvassuk Platont, a gyerekektől is erényt követelünk. Elfelejtjük – hogy az erény kényes palánta – mérsékelt égáljon nő... Mostohább égövön: csak düh van és álnokság – legföllebb elkeseredett makacsság. Az erény Olaszországban arra való – hogy az Akadémiákon – ahol még megvannak – olvassanak róla.

Niccolininé: Mi nem az akadémiákon olvastuk – ismertük – láttuk is.

Galilei: Dicsérjük Socrátészt – de még inkább dicsérnünk kell a kort –, amely azt a hősiességet megengedte... Pedig az sem a Pericles kora már... De emlékszik: Athén piacán mondhatta el a védőbeszédet. S börtönébe beengedték a tanítványait. A lélek halhatatlanságáról beszélgetett velük – s nem valami hóhér dobott rá istrángot: egy barátságos szolga hozta be a bürök poharat, s ő maga itta ki.

Niccolininé: *(fölkel)* Ne gyötörje magát ilyen gondolatokkal.

Galilei: Az emberekben mindig olthatatlan vágy volt – hogy azt aki különb náluk – éppen mert értük él; széjjeltépjék. A korokat egyszer ezzel mérik tán: intézményeik mennyire tudtak erre a vademberi vágyra féket vetni – s ha mégis – hogy úgy mint Socrates – utolsót pendítsen a lelkén.

Niccolininé: Ne tévessze össze az emberiséget az Anytoszokkal, meg Melitoszokkal.

Galilei: Nem, nem, az Anytoszok mindig megtalálják a módját, hogy az emberiséget – a hivatalosait – maguk mellé állítsák. Ezt a kannibál-éhséget ezt minden nagy ember érzi – csak nem mindenki elég ügyes, hogy leszerelje... Abban a teremben... ahová eljutni szerencsém volt... nem hiába nézett rám a szemközti falról a fészület. Majd kiszakította szegény Krisztus – ahogy a teste súlya előre húzta – a szögeit.

Niccolininé: Giuletta, menj le a konyhára. Vigyázz – hogy a szakács Galilei úr kedvére készítse el az articsókát.

(Giuletta el)

Galilei: Köszönöm – hogy elküldte... Hiszen arról, ami ott volt, nem szabad beszélnem... Kiközösítés terhe alatt! *(Hosszú csönd)*

Galilei: *(kitör)* Csak azt tudnám: miért tettem meg?... Pisában, még fiatal koromban, megnéztem egy eretnek-égetést. Kíváncsi voltam: meddig

tart. Nem a láng ölte meg, a füst; a fa nedves volt, azonnal elszáradt... Azután, amit velem csináltak...

Niccolininé: *(önkéntelenül a szemére teszi a kezét)* Nem szabad arra gondolnia.

Galilei: Azt kevesen tudják még – hogy egy öreg test, amely mint a rossz kocsi, éppen hogy összeáll, hogy tud még – ha szétszedik, szenvedni... S mégsem a fájdalom – a kiszolgáltatottság; a rámeredő szemek; a szándék – igen: az ő szavuk: a szándék... Az én szándékom s az övék...

Niccolininé: Magukat büntették meg azzal, amit elkövettek. A fájdalom elcsitul – de az ő gyalázatuk...

Galilei: ... S az enyém... Hogy miért is tettem meg nekik? Miért szereztem meg az elégtételt – hogy odatérdeljek a két gyertya közé: s eskü alatt valljam, a magam hiteként – amit az Utolsó ítéletre összeszedett porszemeim – magának az Istennek is vonakodva hinnének el... Azért az egy lépcsőfokért – ami a megaláztatásban és szenvedésben még hátra van...

Niccolininé: Miértünk – akiknek büszkeségünk, vigaszunk, hogy Galileivel egy levegőt szívunk. – Azért, amit még csinálni fog.

Galilei: Csinálni! Szétverni, azt fogom. Egy esküvel – leromboltam a munkám, becsületem – s átvesz a másik hóhér, a csúz, testé, léleké – s szétszed.

Niccolininé: Galilei úr mondta – s barátainak is az a véleménye – hogy a Mozgásról kezdett könyve – fontosabb mint ez, ami a bajt hozta rá.

Galilei: Könyve? Hol írok én még könyvet? Ne is beszéljen énnekem Niccolininé írásról... *(Hosszú csönd)* Az egyház azt tanítja, hogy akaratunk szabad... De volt-e már olyan helyzetben, amelyikben a perc mint a válaszut – egész életünkről dönt. Én most voltam először így. Amikor a velencei köztársaságból eljöttem – gyermekeim anyját otthagytam. Az ember gépiesen megy, mint az alvajáró – arra, amerre éppen megy.

Niccolininé: Igen, igen, ezt én is éreztem. Mintha bekötnék a szemünk, s istenek vezetnének – amerre mennünk kell.

Galilei: Kezemben volt a bosszú: megégettetni magam. Kiszédítetek szándékomat. Tessék: lépj egy lépéssel tovább: légy te, a pápa, aki Galileit – a forgó Föld s Jozsua ürügyén – bosszúból megégette. Láttam az ijedelmüket... Kapacitáltak... S egyszerre fáradtság jött rám, bebújtam – ezt kell mondanom – testem-lelkem fáradtságába s attól fogva mintha – egy szál padlón vitt volna egy erős tengerész.

Niccolininé: *(megrázza a kezét)* Jó volt így... A szabadságba, a munkába!...

Galilei: Szabadság!... Az előbb egy kocsi jött... Niccolininé nem is hallotta, ugye? Én azonban igen. A szemem romlik – de a hallásom éber. Mindig azt várom, hogy jönnék s visszavisznek... oda. Hisz' rab vagyok – a Szent Törvényszék tetszésére rendelkezik velem.

Niccolininé: Nem, nem. – Ezt már nem merik. Inkább haza, Arcestribe. Bocsásson meg, most először nem a jövetelének örülnék...

(Niccolini az előszoba felől óvatosan bekukkant, aztán, hogy a felesége int, belép.)

Niccolini: *(kezet fog)* Hallom, már jobban egy kicsit? Megint nehéz éjszakája volt? Ej-ej az a test: Az is mindig akkor akadékoskodik, amikor a léleknek is – elég a magáé.

Galilei: Segít rajtam. Amíg a csúz fúr – nincs lelki furdalás.

Niccolini: No, no, köszönöm a cserét – én nem vagyok éppen született gonosztevő – de azért inkább egy bocsánatos bűn – mint egy éjfélt fogfájás... Na – a híreim – tán a csúznak is használnak annyit, mint Giulietta fedői meg lenmagos zacskói.

Niccolininé: *(jelentősen)* Volt odaát?

Niccolini: „Túl a Teverén” – ahogy a dal mondja.

Niccolininé: A jókedvén azt látom: eredménnyel.

Galilei: *(fölfülete)* Eredmény? Csak nem valami diplomáciai lépés az öreg Galilei felett?

Niccolini: *(a feleségének)* Azt, hogy eredménnyel – azt épp nem mondhatom. De egészében semmi okom sincs, hogy a hangulatom rosszabb legyen: mint amikor a Kőhídon áthajtottam. Beszéltem Riccardi paterrel.

Niccolininé: Mit mond a rokon?

Niccolini: Egy kicsit szomorú a jó rokon, most már körülbelül biztos, hogy Öszentsége őt s a firenzei inkvizitort elmozdítja.

Galilei: Még két holttest – egy dialóguson.

Niccolini: Ó, a pater igazi diplomata fegyelemmel viseli; legfőlebb a nyelvét oldta meg kicsit a csapás.

Niccolininé: Látom, hallott tőle valamit? De jól esik tudni, amit én nem tudok.

Niccolini: Igen, ez elég ritka eset... A két Barberini – a pápa s a bíboros közt igen feszült a viszony.

Galilei: Ez már húsz éve is így volt – amikor Maffeo nem volt még VIII. Orbán. Ebben van valami bölcs családi politika – mindig ellenkezve csinálják ugyanazt.

Niccolini: A bíboros helytelenítette a pört is. Őszentsége azzal torkollta le – hogy a Szentszéknek meg kell nyugtatnia Bécsset és Madridot, ahol az a vélemény, hogy a pápa nem képviseli elég erélyesen a katolicizmus ügyét. De többet is tudok. *(Suttogva)* A titkárom ügyes fickó: összeismerkedett a Szent Törvényszék írnokával: tőle tudom, hogy az ítéletet két bíboros – s maga Barberini nem írta alá.

Galilei: Legfőlebb nekik könnyebbség – nem nekem – az én eskümből egy betűt sem vesz el.

Niccolini: No nem egészen... Őszentségének számolnia kell egy általános rosszallással. S minden oka meglesz – hogy ezt az ügyet minél előbb elfeledjék.

Galilei: Nyilván ezért rendelte el – a világ minden szöszékén kihirdetni.

Niccolini: Én a kardinális hangulatától értesülve, mindenesetre fölmentem hozzá – százegyedszer is zaklatni őminenciáját.

Niccolininé: Azzal a kéréssel, amit megbeszéltünk?

Galilei: Milyen kérdéssel?

Niccolininé: Hogy a Szent Törvényszék Arcestrit, a lakhelyét jelölje ki Galilei úr börtönéül.

Galilei: *(izgatott reménnyel)* És?

Niccolini: Barberini őminenciája nagyon borús volt. Azt mondta: nem helyesli a történeteket. De Firenze közelébe – egyelőre – nem engedheti vissza. Az ellenőrzés ott bajosabb, s a rokonokon és tanítványokon át elkerülhetetlenül egy csomó izgató mendemonda szivároghat szét.

Galilei: Az Angyalvár vagy egy campagnai kolostor jobban megőrzi – a történeteket.

Niccolini: Micsoda rémlátás! Ilyenről szó sem lehet. Ami történt, az is szinte rajtaütésszerűen történt, s a pápai udvarban nagy gondot okoz – hogy a nagyherceg hogyan fogadja a híreket. Én... S én nem tettem semmit: hogy a gondjaikat csökkentsem.

Galilei: Itt pedig nem maradhatok örökké.

Niccolini: Azt őeminenciája is hangsúlyozta, hogy Galilei út tartózkodása a Villa dei Trevi-ben csak átmeneti lehet. Amint látom, kényelmetlen nekik, hogy aki a Monte Pincio felé néz: az ő csínytevésükre gondol.

Niccolininé: Dehát mit mondott végre is a bíboros.

Niccolini: Azt mondta, hogy Galilei úrral más tervei vannak – amelyekkel úgy hiszi, mi is meg leszünk elégedve.

Galilei: Ilyenféle reményt a pör folyamán is többször hallottunk. Nekem a tárgyaláson határozottan megígérték... *(abbahagyja)*

Niccolini: *(fölemeli a kezét)* Tárgyalás nem volt, Galilei úr. Ha nyugodtan akar élni – ezt nem szabad elfelejtenie. Nem azért figyelmeztetem, mintha bennünk nem bízhatna.

Niccolininé: Még nem egészen értem férjem uram – a jó hangulatát.

Niccolini: Nem akarok idő előtt reményeket kelteni. De azt nem akadályozhatom meg, hogy bizakodó legyek. Függetlenül attól, hogy a Föld forog-e vagy sem, nem is tartom fontosnak: a győztes párt híveit – minden jó ember megveti – az öreg mártírt pedig mindenki sajnálja.

Galilei: A beavatottak mulékony részvéte. A világ – csak az ő győzelmükbe lesz beavatva.

Niccolini: A kőhídon fölvettem a kocsimba Campanellát, a pápa filozófusát, aki mondja – hogy az az eskü – ne nyomja Galileit – a fenevadakkal szemben nem lehet Brutusnak lenni. Riccardi pátértől is hallottam egy pletykát. Egy Sienából jött ember azt terjeszti a sienai érsekről – hogy nyilvánosan, több tanú előtt magasztalóan beszélt volna Galileiről. Amikor a történet híre megjött, azt mondta: Hiába követték el az ellenségei ezt a csúfságot Galilein: a Dialógus csodálatos könyv s Galilei a világ legnagyobb embere.

Niccolininé: *(megragadja Galilei kezét)* Hallja ezt? S ez igaz: Ascanio Piccolomini a leveleiben is írt ilyeneket.

Niccolini: Igen, őeminenciája mindig nagy bámulója volt Galileo Galileinek – ez a túlzás is kicsúszhatott a száján.

Niccolininé: Miért túlzás? Tán nem igaz?

Niccolini: De kedvesem – hát ismerem én a világ minden emberét? Különben amint megtudtam: őeminenciája titkára itt van – Rómában s tegnap járt a Szent Palotában is.

Niccolininé: *(kutatóan néz rá)* Igen?

(A titkár az előcsarnok felől)

Titkár: *(megáll néhány lépésre Niccolinitől)*

Niccolini: Jelentenivalója van?

Titkár: Igenis, kegyelmes uram. *(Nem mondja, Niccolini közelebb megy.)*

Niccolini: Nos?

Titkár: Látogatók. Castelli apát egy világi fiatalemberrel... alkalmasint egy tanítvány.

Niccolini: Engem keresnek?

Titkár: Nem, Galilei urat szeretnék meglátogatni.

Galilei: *(aki izgatottan figyelte a jelenetet, Niccolininéhez)* Értem jöttek? Ugye...

Niccolininé: Dehogy, ugyan. *(A férjéhez lép s némán ránéz.)*

Niccolini: Castelli apát van itt – s hozzá egy ismeretlen fiatalemberrel!

Niccolininé: *(Galileihez)* Hallja Galilei úr – Castelli apát. *(A titkárhoz)* Kérjük...

Galilei: Ó, a derék Benedek!

Niccolini: Csakhogy én kezességet vállaltam, hogy Galilei úr nem fogad látogatót. – Ha legalább azt a fiatalembert ne hozta volna. Egy fiatalember nehezen állja meg, hogy egy ilyen ismeretségről hallgatni tudjon. S épp most, amikor Galilei úr további sorsáról döntenek.

Galilei: Igaz – rab vagyok... S ez a legrosszabb fajta rács – ártok azoknak, akik átnyúlnak rajta.

Niccolininé: Akkor hát: hadd legyek én a diplomata. *(A titkárhoz)* Jelentse, hogy Niccolini úr sajnos, épp az imént kihajtatott. *(Niccolinihez)* Reggel, úgy emlékszem, azt mondta, hogy el kell mennie az özvegy Cesi hercegnéhez. *(Titkárhoz)* Galilei úr a Szent Törvényszék rendelete értelmében nem fogadhat látogatókat. Niccolininé asszony azonban, nagyon szívesen látja Castelli apátot. Úgy is meg szeretne volna neki mutatni a szökőkútját.

Titkár: Hova vezessem a tisztelendőségét?

Niccolininé: Ide, a szomszédos szalonba. A fiatalembert pedig mulattassa a titkár úr – esetleg küldje ki a kertbe.

Titkár: Igenis...

Niccolini: *(mosolyogva)* Nagyon diplomatikus. Éppen csak azt felejtí ki, hogy inasaink közül egy-kettő: a Törvényszék kémje lehet. De ne mondja, hogy gyávább vagyok mint a feleségem.

Niccolininé: Jó, jó: csak menjen a hercegnéhez s kérdezze meg, mikor jelennek meg az ura emlékirásai.

(Niccolini el.)

Galilei: *(megfogja Niccolininé kezét)* A szeretet összeesküvései. Nem mondhatom, hogy nem volt részem bennük. De egy hosszú élet tapasztalata: az ártásra szőtt összeesküvések jobban szoktak sikerülni, mint amik mentenek. Jobban összhangban van a többség titkos vágyaival.

Niccolininé: *(az ajtóból)* Ne vádolja Galilei úr – az emberi hajlamokat. Senkit sem ismertem, aki annyira meg lett volna győződve – hogy tanítással és felvilágosítással – az emberi természet jóvá tehető.

(Galilei egy percre magára marad – Niccolininé hangjára fülel)

Niccolininé: *(kintről)* Erre, apát úr, a cseresznyefa szalonba. – Be akarok számolni a vízvezetékemről.

(Castelli Niccolininé kíséretében belép, Galilei föláll, lerúgja magáról a kendőt, átöleli Castellit)

Galilei: Nézi, ugye... a nyomát. *(Elsírja magát)* Sok, sok minden volt...

Castelli: De most már túl vagyunk a legrosszabbján. *(Niccolininéhez)* Bocsánatot kérek – hogy kényelmetlen helyzetbe hoztam a követ urat. De ilyen hamar nem kérhettem volna engedélyt. Nehéz lett volna valami tudományos indokot találni.

Galilei: Inkább vállalt egy gyónásnyi engedetlenséget. A barát s a jó pap: az öreg Galilei körül így bimbóznak a kazuista esetek.

Castelli: Igazán nem éreztem annak. Attól félttem, hogy elkések. S most az ostiai kikötő munkák miatt nem egyhamar tudnék Sienába jutni.

Galilei: Sienába?

Niccolininé: Ascanio Piccolominihez?

Castelli: Hát nem tudják még? Én meg azt hittem itt minden tótágast áll az útikészülettől.

Niccolininé: Az uram – megneszelt valamit – de biztosat nem tudott.

Castelli: Az érsek vikáriusa régi ismerősöm – ma reggel a Cancellárián találkoztam vele. Az érsek – mihelyt az ítéletről értesült – azonnal fölküldte Rómába: Magának kéri Galileit: hogy az ő palotája legyen a börtöne.

Niccolininé: És megengedték...

Castelli: Két napja vár már a válaszra, most: Öszentsége magához rendelte. Épp mielőtt velem beszélt. Egy jó gyaloghintót keresett.

Niccolininé: De hogy minket nem értesített.

Castelli: Az érsek parancsa az volt, a legnagyobb titokban tapogatózzék. Nehogy P. Scheiner s a többiek megsejtsék.

Niccolininé: Nagyszerű! *(Galileihez)* Bocsásson meg, hogy ennyire örülök a menetelésnek...

Galilei: Ó, ez csakugyan... De akkor minél előbb! Hol késhet ez a vikárius?

Niccolininé: Egy jó gyaloghintót szerezni nem olyan könnyű dolog... Meg rokona is lehet. Hanem akkor nekünk is készülődünk kell ám. Mindjárt összedugjuk a fejünket a szakáccsal. Addig legyen ön, Galilei úr: Niccolininé s beszélgessen a cseresznye szalonban Castelli apáttal. *(El.)*

Galilei: *(elgondolkozva)* Ez csakugyan az első jó hír egy esztendő óta. Milyen szép, hogy épp tisztelendőséged hozta... A derék Ascanio Piccolomini. A leveleiben volt valami iskolás lelkesedés. Mintha egy bizonyos humanista írta volna – egy bizonyos nagy tudósaknak. – Mindig szétnéztem: nem Erasmus ül-e a hátam mögött. S lám: tette kerül a sor: kiderül, hogy a betűben vér van.

Castelli: Jó jelnek tartom – hogy a hazafelé vivő úttal – a hazai iróniája is visszatér.

Galilei: Félek, hogy őeminenciájának sok ellenséget szerez ez a nemeslelkűség. A jezsuita atyák nem szokták megbocsátani, ha az ember Plutarchost vagy az evangéliumot túl komolyan olvassa. A követ úr említette, hogy a Szent Palotában máris áskálódnak ellene. Magasztalta akit a Szent Törvényszék elítélt. A rossz nyelvek szerint – én nem hiszem, hogy ilyen meggondolatlan – azt mondta volna: hiába tették ezt Galileivel, a Dialógus nagyszerű könyv s Galilei – bocsásson meg – a világ legnagyobb embere... *(Elneveti magát)* Látja, a hiú vénember – nem állhattam meg, hogy el ne mondjam.

Castelli: Ennyi kenőcsöt megérdemelnek azok a zúzódások. Pap létemre dicsérnem kell a hiúságot: ha Galileinek feledni segít.

Galilei: Igen: az ember hiába makacsolja meg magát: a sors mosolya – a hiúság egy kedveskedő fricskája elől – főleg az öregember, éppúgy nem tud elzárkózni, mint a csapások s a megsejtyenítés elől. *(Fölkel)* Na lám – már föl is tudok kelni... Három nap ebben a székben laktam – aludtam.

Castelli: Hoztam egy fiatalembert – a télen már beszéltem róla – annak a tiszteletétől bizonyára meg is fog indulni... sajnos...

Galilei: *(nem figyel oda, elgondolkozva)* Pedig a sorsnak ez a hullámváza nem változtat a nagy dolgokon.

Castelli: A nagy dolog az, hogy Galilei megint dolgozhat.

Galilei: Nem, apát uram, a nagy dolog az, hogy ezzel a pörrel Olaszországban örökre elnémult az igazi tudomány, s Európa más részein is, ki tudja – miféle következménye lesz.

Castelli: Nem mentem ezt a szerencsétlen lépést, de a tudománynak annyi más ága van – amelyet az egyház s Őszentsége sem ellenez. A kalendárium ügye: például, tovább vitte a csillagászatot. S nem Galilei úr mondta-e: hogy a Mozgásokról szóló művét fontosabbnak tartja: mint ezt – amellyel így járt.

Galilei: Igen: de a tudomány szelleme, mint az emberek félelme is: oszthatatlan; nehéz, mint a bokrot: egy helyen megnyírni, s másutt sarjadni hagyni. Már az 1616-os tilalom óta észrevehető volt, hogy a kutatókedv szemmel láthatóan megcsökkent. A tudomány is gyanúba került: mint a teológiai elmélkedés, vitatkozás. Azelőtt nem volt nyugtom – matematikai feladványokkal, kérdésekkel ostromoltak. A maga kis körében mindenki tudós akart lenni. S e sok kis tudós tisztelői kíváncsisága növelte ki a nagy tudósokat. A tilalom óta: mindenki a szakjába húzódott: a mesterségekből kinőtt tudomány – egyetemek győzelme után: megint visszavonult az ágyúöntő, zsilipkészítő műhelyekbe. Ezután még óvatosabb lesz mindenki. S minden ember minden merészebb gondolata végén – P. Scheiner árnyékát fogja látni.

Castelli: Az valószínű, hogy a világ szerkezetéről nem lesz egy ideig beszéd. De annál buzgóbban folyik majd a munka – a részletekben.

Galilei: A részleteket azonban az egész táplálja. Miért alakoskodtam én Kopernikuszért: Ha a tudomány – a forgó ég a látszatot megtöri – s a világ tervrajzát az építő kezéből kicsikarja – az a legkisebb lencsecsiszolóknak is szárnyat adhat a maga mesterségében.

Castelli: De hisz' Kopernikusz ezzel nem némult el. Kepler a császár udvarában írta könyveit. S ha a pápa tilalma oda is elér: vannak protestáns országok – amelyek most kóstitolják a tudományt.

Galilei: Igen – éppen ez a szomorú, hogy bennük kell reménykednünk. *(Csönd.)*

Castelli: Pedig milyen egyszerű lett volna a kettő: a Szentírás és a tudomány összeegyeztetése. Az egyik: a természet könyvét olvassa – a másik: Isten üzenetét... úgy, ahogy Galilei Castellihez intézett levelében mondta.

Galilei: Ki tudja? Ott benn – s azóta – sokat gondolkoztam. Hátha nekik van igazuk – Inchofereknek? – Hátha az, amit mi kezdtünk –

csakugyan végső veszélyt jelent arra – aminek az oltalma rájuk van bízva. A kopernikuszi rend: nem bolygatja-e föl tényleg a világot, amelyhez a vallás fogalma: menny – pokol – világteremtés igazodtak. S honnét tudjuk: hogy a békés tudományból: egyszerre nem bukkan-e elő megint valami – amiért megint veszélybe kell érezniük a kinyilatkoztatást.

Castelli: A kinyilatkoztatás – amelynek igazát – erkölcsiségünk érzi: nem lehet ellentétben – a természettel, amely szintén Istentől van.

Galilei: Így hisszük és így akarjuk hinni. De micsoda bábeli zűrzavara a véleményeknek amíg ez igazán kiderül. Az én cselekedetem az volt, hogy a tudományok elejévé a fizikát tettem. Mint egyetemi tanár átrágtam magam a filozófiák badarságain, amelyek mind egycsapásra akarták ölembe dobni a természet kulcsát – s épp ezért tudtam később becsülni Velencében a csendesen gyűlő igazi tudást. A fizika előnye, hogy nem tud semmit – vagy alig valamit. De az igazi tudás. S hogy mit ér még el: azt senki sem láthatja.

(Niccolininé hozza Torricellit)

Niccolininé: Az érsek titkára már járt itt. Elküldtem, rossz éjszakája volt, s pihen. Még úgy is sok elintéznivalója van. De az indulást megbeszéltük: holnap hajnalban itt lesz a gyaloghintó.

Galilei: Szívesen mennék holdvilágon is.

Niccolininé: A titkár helyett hoztam egy másik fiatalembert aki már elúnta a kertben az árnyéka fogyását nézni.

(Előretolja Torricellit)

Castelli: Ez az az Evangelista Torricelli, akiről már a télen is beszéltem.

Torricelli: *(mély meghajlással)* Ünnepnapja az életemnek, amelyen a nagy Galileit szemtől szemben láthatom.

Galilei: Nem sok épületest lát rajtam – hacsak nem szobrásznövendék – s Oidipuszt nem akar mintázni, kifolyt szemmel, barázdált arcán ritkuló szakállal.

Torricelli: Én egyelőre még csak a magam gyúrásán fáradozok, ahhoz keresek mintát Galileiben.

Niccolininé: *(Castellihez)* Jöjjön, apát úr. Hagyjuk beszélgetni őket, Én elmondom addig, amit a titkártól hallottam.

(Niccolininé és Castelli Galilei lakosztályának a másik szobájába húzódnak.)

Galilei: *(a leülő Torricelli felé fordulva)* Hogy mondták? Mi is a neve, fiam? Evangelista...

Torricelli: Torricelli.

Galilei: Emlékszem, egy ízben maga írt az apát nevében, amikor az Bresciában járt. Idevaló, római?

Torricelli: Nem, imolai vagyok.

Galilei: S mióta tanítványa Benedek apátnak?

Torricelli: Hat éve már – azelőtt két évet magam tanultam a jezsuita atyák felügyelete alatt. S én voltam az – aki az apát házában, sőt egész Rómában elsőül tanulmányoztam uraságod könyvét – elképzelhető mekkora gyönyörrel.

Galilei: Tanulmányai során melyik tudományág vonzta leginkább.

Torricelli: Elég alaposan átvehettem az egész geometriát, Apollonioszt, Archimедest – tanulmányoztam Ptolemaeus rendszerét – megfordult a kezemben minden, amit a mostani csillagászok: Tycho, Kepler és Longomontanus írtak – s az évek hatása alatt végül is Kopernikuszhoz szegődtem s a galileista szekta tagja lettem.

Galilei: S az apát munkája: a vizek mozgásától...

Torricelli: Természetesen azt is olvastam; de elmémet inkább a nagy világrendszerek kérdése ragadta meg.

Galilei: Az ő külső munkáiba: a Po szabályozásához – a hajó-kiemelésekhez: nem is járt el vele?

Torricelli: Néhányszor voltam – de inkább a szent palota: csillagvizsgálója volt az – ahova kíváncsoztam.

Galilei: Nem helyeslem. Az ifjúság lelkét – mindig a nagy újdonságok kapják meg, amelyeken vitatkozni, pártot ütni, hadakozni lehet, A tudomány pedig: mindig a homályból teszi a döntő lépéseit; nem a sokaktól járt, hanem az elhanyagolt területen. Én azt, amit az apát a vizek mozgásáról írt: egy új tudomány alapjának tekintem. S Torricelli úrnak ebben az egész pápai állam – lehet iskolája.

Torricelli: Majd igyekszem – pótolni hiányomat.

Galilei: S a levegő? Mit tudunk a levegőről? Egy nap tán arról is úgy beszélünk majd: mint most a vízről. Megdől a babona, hogy a természet fél az ürességtől.

Torricelli: Kétségtávol sok része van a fizikának – amely a kutatnivágyó elmét lelkesítheti.

Galilei: *(nevet)* Látom, nem lesz könnyű a csillagaitól eltérítenem.

Torricelli: A legújabb események valóban inkább – tűzesebbé, mint kedvetlenné tettek e téren.

Galilei: Rólam viszont az ellenkezőjét hiszi. A nagy rendszerek kutatása helyett is biztos azért akarom – holmi folyócskák futásához szorítani – mert a magam kárán tanultam meg – a kopernikuszi tanulmányozása milyen gyümölcsöket terem.

Torricelli: Ezt nem hiszem. Bár nem csodálnám – hogy egy olyan tudós, mint Galilei – aki a tudomány annyi ágában otthonos, egy ilyen munka után – mint a Dialógusok...

Galilei: S egy ilyen bírálat után – mint amit a Szent Inkvizíciótól kapott – nem kíván többé sem távcsőre, de az égre sem nézni. S az is kényelmetlen neki, ha valaki, aki a galileisták szektájába sorozza magát – bár én ezzel a szektával az elmúlt évben nemigen találkoztam, Kepler, Tycho és Longomontanus könyveire hivatkozik.

Torricelli: Nem – isten őrizzen, hogy ilyet gondoltam volna.

Galilei: Miért ne gondolt volna. Ki tudja, mi történt az öreg Galileivel odabenn. Hátha visszazökkentették kicsit a „kinyilatkoztatás” medrébe az eszét – s ptolemaistává lett, mint ahogy megesküdt, hogy...

Torricelli: Ezt senki sem hiheti, aki a Dialógusokat olvasta.

Galilei: S azt, hogy hamisan esküdtem. Egy galileista?

Torricelli: Ez az eskü azokat terheli, akik kierőltették.

Galilei: Amikor a velencei köztársaságot szolgáltam – élt ott egy szökött dominikánus, nolai ember... ha jól emlékszem Giordano... a másik nevét nem is tudom, tán Giovanni volt vagy Bruno; zavaros könyveket írt – az egyről meg a végtelenről – meg amikről ezek az emberek már írni szoktak – de mellesleg azonban kopernikánus volt – s azokról az emberiségekről ábrándozott, amik a többi világokban élnek – Pádovában találkoztam vele néhányszor. Egy úrnál szolgált, aki nagy ígéretekkkel csalta le magához Németországból, s filozófiát akart tőle tanulni – de minthogy ez a Giordano elég hiú és indulatos ember volt: olyasféle mint ezek a Barberiniek, persze az ő hatalmuk nélkül – az úr a Szent Inkvizíció kezére adta. Tíz évig tartott a pöre – s megégették. Amikor 10-ben Rómában jártam – az emberek még emlékeztek a kivégzésére. A máglyáról is azt kiabálta: Meg fogtok előzni az emberek megvetésében. *(Irónikusan)* Ez a barát, lássa – komoly kopernikánus volt; – csak sejtette – amit tudott s meghalt érte.

Torricelli: Egy hetven esztendő beteg embertől senki sem vár ilyet.

Galilei: Miért ne? Az öregek könnyebben halhatnak meg, mint a fiatalok. Ők már csináltak valamit. Hisz' ismeri Szokratész elmevetett volna száműzetésbe. De emlékszik mit mondott: az a néhány gyalázatban eltöltött év – nem ér föl vele – hogy a gondolataiért halhat meg – vagy valami ilyet.

Torricelli: (*Zavarban*) Az ő esete egészen más volt.

Galilei: Miért lett volna más. Ascanio Piccolomini, aki most magához vesz a mi üldözött Szokratészünknek nevezett. Az emberek – főként a fiatalok – mindig azt követelték a nagy emberektől, akiket tiszteltek, hogy meghaljanak. A Szentek történetének is ez a summája. S egy öreg embertől – akinek két vagy három éve lehet hátra: ezt hússzor annyi jogon lehet követelni, mint egy húszévestől, aki még ötvenet élhet.

Torricelli: S a harctéren – mégis a húszévesek dobják el a legkönnyebben az életüket.

Galilei: S nem páncélba bújtatott aggastyánok. Azaz az erő és bátorság gyorsabban fogy – mint az életösztön, s nyolcvan éves aggastyánok néha úgy könyörögnek az orvosnak az életükért – azért, hogy a bűnük megbánhassák, az adósságot kifizethessék, s ki tudja mivel szépítik még a szepegésüket, mintha mirtuszkoszorús menyasszonyok volnának.

Torricelli: A Galilei úr élete nem ilyen.

Galilei: De hátha éppen úgy – ürügy... Nem látom a szemét, mert a magamé helyén is egy érv van – amely kíváncsiságot tehetné a halált; a hangján át azonban – jövő nemzedékek szemébe látok... Azok is az aggastyánt fogják bennem látni. Szegény jó Galilei, odatérdelt a gyertyák közé s mondta az esküt, ahogyan olvasták neki. Féltette a csúzáát, a sérvét, hályogját, nem volt ereje fölállni s azt mondani: Mozog.

Torricelli: Ezt nem gondolja senki... Mindenki tudja, hogy...

Galilei: De ha mégis megtettem volna, milyen szép lett volna – ugye? S az elégetésemről a máglyámtól jövet milyen emelkedett érzés ült volna – a könnyek mögött – még a galileisták szívében is. Tán még egy Platon is akadt volna – aki számra adja, amiket – én mondtam vagy ő gondolt.

Torricelli: A galileistáknak ebben a században a legnagyobb örömük, hogy Galilei van – s tanulhatunk tőle.

Galilei: De ők is emberek. S ha valaki az élet gyalázatát vállalja – az emberek mindig az életre gyanakosznak. Tudják, hogy az, ami mindenre képes.

Torricelli: Castelli apát beszélt a „Mozgásról” szóló könyvről. Aki azt hordja – nem halhatott volna meg nyugodtan.

Galilei: S ha az éjszaka meghaltam volna? Egy ilyen öregben: minden percben elrepedhet egy ér – vagy a szív unja el a dolgát. Ezeken a keserves éjszakákon folyton ez járt az eszemben: becsapott az életösztonöd. Azt érezted: olyasmi van együtt benned – amit nem szabad szétszakadni hagyni – mert ez a szerencsétlen, elfajult, papjáromba hajtott nép: ezt össze nem hordja többé. S itt van, szétesel magadtól.

Torricelli: Nem – ha van Gondviselés.

Galilei: Nem, nem – nekem kell azt a lenézően mosolygó világnak bebizonyítani. Az én szégyenemet egy csökkentheti – ha azt ami bennem van – s nem hagyott meghalni – mások is láthatják. S nem maga, Torricelli úr – az együgyűek is eltűnődnek – tán mégsem a csúzáért tette. – S én ezt még be fogom bizonyítani.

Torricelli: Biztos vagyok benne.

Galilei: *(megfogja)* Tudja – milyen címet szántam a Mozgásról szóló könyvemnek: „Új tudomány.” Ez is itt – ezen az éjjelen ötlött az eszembe. Új tudomány – világos, józan, a kísérleteken nyugvó – ahelyett, aminek a nevében meggyötörték.

Torricelli: Igen, igen: ez az amit mi Galileiben érzünk.

(Niccolininé és Castelli az utolsó heves szavaknál a szobába rohannak, s a széke előtt álló Galileihez futnak.)

Niccolininé: Valami baj van?

Galilei: Nem, semmi. *(Elmosolyodva)* Csak a csúzos, melankóliás testbe szállt vissza – a régi Galilei.

Torricelli: *(halkan)* S én lettem – mint egykor a világ – újból galileista.

(Függöny)

Tolnay Károly GALILEO GALILEI UTOLSÓ ARCKÉPE

Az a pillanat, melyben Galileo Galilei ügyében megindul a 350 év múltán II. János Páltól elrendelt perújrafelvétel, alkalmasnak látszik arra, hogy felhívjuk a figyelmet egy eddig ismeretlen – a firenzei Casa Buonarroti-ban őrzött – gipsz mellszoborra: ez a szobor a nagy tudós és filozófus „utolsó arcképe”.

Nézetünk szerint ez a kép önmagában is megfelelően szólna Galilei erkölcsi vétlensége mellett: olyan embert ábrázol, aki gyöngesége (kora, vaksága) miatt nemcsak a lelki, de az inkvizíció reá róttá ítélet terhe alatt a szellemi reménységet is elveszítette. Ez a komoly arc olyan mély szomorúságot sugároz, hogy, úgy hisszük, mindenképpen kizárja ama feltételezést, miszerint Galileo Galilei közömbösen viselte volna az eretnekké nyilvánítást, illetve ne érintette volna mélyen kopernikuszi meggyőződésének kényszerű visszavonása. A fej egyenes tartása, a vakság és félelem mélyítette szemgödrök, a keserűen lebiggyedt ajkak, az előreugró – mintegy alpesi álom árnyékolta – szemöldökök aszimmetriája: egy fájdalommal telt férfi portréja ez, aki mindazonáltal méltósággal viseli a hitében támadott keresztény és megalázott tudós helyzetét.

Ezt a mellszobrot ma a Casa Buonarroti egyik hozzáférhetetlen részében őrzik, kiállítható lesz viszont, mihelyt a Műemlékvédelem (Soprintendenza ai Monumenti) befejezte Michelangelo – nemrég általam feltárt – *Casulum*ának restaurálási munkálatait; ez az épületrész a Casa Buonarrotihoz tartozó épületkomplexumban található, és ezért oda elsőre bejutni csupán prof. Francesco Gurrieri szíves hozzájárulásával sikerülhetett.

A szoborra, alkotójára, eredetére, illetve végleges meghatározására vonatkozó részletes dokumentációt egy sajtó alatt lévő esszémben tárgyalom, amely a „Quademo di attualità” (a római Accademia Nazionale dei Lincei közlönye) következő számában jelenik meg.

Fordította: Kulcsár Szabó Ernő

Sajtófotó alapján készítette: Burai István

AZ EGYHÁZI REHABILITÁCIÓ HIVATALOS DOKUMENTUMAI

L'OSSERVATORE ROMANO 22. évfolyam – 46, szám, XXXVIII.
melléklet

1992. november 13.

Tisztázódott a „Galilei-ügy”-ben történt Fájdalmas félreértés

II. János Pál pápának a Pápai Tudományos Akadémián október 31-én
tartott beszéde

Tisztelt Bíboros Urak, Excellenciás Urak, Hölgyeim és Uraim!

1. A Pápai Tudományos Akadémia Közgyűlésének befejezése örömteli alkalmat kínál arra, hogy legfontosabb munkatársaim és a Szentszéknél akkreditált diplomáciai képviselők vezetőinek jelenlétében találkozassak az Akadémia mélyen tisztelt tagjaival. Valamennyiőjüket szívből köszöntöm.

Ebben az órában Marini-Bettólo professzorra gondolok, aki betegsége miatt nem lehet közöttünk; szívből kívánok neki minden jót, mielőbbi gyógyulást, s ezt imáimban is kérem számára.

Köszöntöm továbbá azokat is, akik első alkalommal vesznek részt az Akadémia munkájában; köszönöm, hogy szaktudásukkal hozzájárulnak az Akadémia tevékenységéhez.

Köszöntöm az itt jelenlévő Adi Shamirt, a rehovoti (Izrael) „Weizmann Tudományos Intézet” professzorát, akinek az Akadémia a XI. Piusz Aranyérmét adományozta. Szívből kívánok neki minden jót.

Figyelmünk ma két témára irányul. Ezeket nagyon szakszerű előadásokban hallhattuk, s ezért köszönetemet fejezem ki Paul Poupard bíborosnak és George Coyne atyának.

I.

2. Először is gratulálni szeretnék a Pápai Tudományos Akadémiának ahhoz, hogy közgyűlésén fontos és aktuális témával kívánt foglalkozni: nevezetesen a matematika, fizika, kémia és biológia területén lévő komplex viszonyokkal.

A komplex viszonyok témája a természettudományok történetében valószínűleg egy ugyanolyan fontos fejezetet jelent, mint az a fejezet, ami Galileo nevéhez kötődik. Akkoriban azt gondolták, hogy egy egyértelmű rendezőmodellt kell produkálni. A komplex viszonyok azonban éppen arra mutatnak rá, hogy annak, aki a valóság gazdagságát szeretné tekintetbe venni, szükségszerűen modellek sokaságára van szüksége.

Ez a megállapítás egy olyan kérdést vet fel, ami egyaránt érinti a természettudósokat, filozófusokat és teológusokat: Hogyan kell a világ magyarázatát – az elemi létformákból és jelenségekből kiindulva – annak a ténynek az elismerésével összekapcsolni, hogy „az egész több, mint a részek összessége”?

Ha a tudós szigorúan és formálisan a tapasztalati tényeket akarja leírni, akkor arra kényszerül, hogy a szigorú tudományon túlmutató fogalmakhoz nyúljon vissza, melyek alkalmazását eljárásának logikája is megköveteli. Természetesen ezeknek a fogalmaknak a természetét pontosan meg kell magyarázni, mert különben nem kívánatos „határátlépések” történnek, amelyek a szigorúan vett tudományos felfedezéseket egy világnézettel, vagy ideológiai vagy filozófiai kijelentésekkel kötik össze, melyek semmiképpen nem tartoznak szorosan hozzájuk. Itt ismét világossá válik a filozófia fontossága, mert a filozófia figyelembe veszi mind a jelenségeket, mind pedig azok értelmezését.

3. Gondoljunk például azoknak az új tudományos elméleteknek a kidolgozására, melyek az életet kívánják megmagyarázni. Szigorúan módszertanilag nem szabad ezeket közvetlenül a tudomány egységes keretében értelmezni. Ha pl. azt az életet, ami az ember, az emberi agyat vesszük szemügyre, akkor nem mondhatjuk, hogy ezek az elméletek önmagukban már a lélekre mondott „igen”-t vagy „nem”-et jelentik, vagy azt sem állíthatjuk, hogy ezek az elméletek a teremtésről szóló tant bizonyítják, vagy akár megfordítva: feleslegessé teszik azt.

További értelmezésre kell törekedni. És éppen ez a filozófia feladata: keresnie kell azoknak a tapasztalatoknak és jelenségeknek a globális értelmét, melyeket a tudományok összegyűjtöttek és elemeztek.

A mai kultúra megköveteli, hogy állandóan törekedjünk az ismeretek szintézisére és a tudás integrációjára. Minden bizonnyal sokat köszönhetünk a kutatások specializálódásának. De ha a feltárt ismeretek különböző hangsúlyainak alapos átgondolásával nem jön létre egyfajta egyensúly, akkor az a komoly veszély áll elő, hogy a „töredékek kultúrája” jön létre, ami ténylegesen az igazi kultúra tagadásával lenne egyenlő. Igazi kultúra ugyanis elképzelhetetlen humanitás és bölcsesség nélkül.

II.

4. Hasonló szándék vezérelt 1979. november 10-én, az Albert Einstein 100. születésnapján rendezett ünnepségen, amikor szintén ezen az Akadémián megfogalmaztam a következő kívánságot: „Teológusok, tudósok és történészek – a Szentlélekkel betöltöttek – együttműködve vizsgálják felül nagyon alaposan Galilei ügyét, és ismerjék el őszintén a jogtalanságot, igazságtalanságot, bármelyik fél részéről származott is az,

számolják fel azt a bizalmatlanságot, amit ez az esemény még ma is okoz a hit és tudomány, az egyház és világ termékeny együttműködése terén.” 1981. július 3-án létrehoztak egy megfelelő tudományos bizottságot. Ez a bizottság befejezte munkáját, és éppen abban az évben, amikor Galilei halálának 350. évfordulója van, számos publikációt tud prezentálni. Hálás köszönetemet fejezem ki Poupard bíborosnak azért, hogy a befejező szakaszban a bizottság kutatási eredményeinek koordinálását elvégezte. Öszinte köszönetem és nagyrabecsülésem mindazoknak a szakembereknek, akik a bizottság munkacsoportjaiban dolgoztak. A több mint 10 éven át végzett munka megfelel a II. Vatikáni Zsinat által kibocsátott egyik irányelvnek, és rávilágít a kérdés különböző fontos pontjaira. A jövőben nem lehet figyelmen kívül hagyni a bizottság eredményeit.

Talán csodálkoznak azon, hogy annak az akadémiai ülésnek a végén, melynek témája a különböző tudományok komplexitása volt, Galilei esetére térek vissza. Hiszen ez az ügy nincs már régen lezárva, az elkövetett tévedések nincsenek már régóta elismerve?

De bizonyára igen. De azok a problémák, melyek ennek az esetnek az alapját képezik, azok érintik mind a tudomány természetét, mind a hit küldetésének természetét. Ezért nincs kizárva, hogy egy napon hasonló helyzettel találjuk magunkat szembe, ami mindkét fél részéről megköveteli, hogy pontosan tisztában legyen illetékességi területével és saját határaival. A komplexitás témája ekkor útmutatást jelenthet.

5. Abban a vitában, melynek középpontjában Galilei állt, kettős kérdésről volt szó.

Az egyik a biblia értelmezését és a hermeneutikát érinti. Itt két pontot kell hangsúlyozni. Mindenek előtt Galilei, ugyanúgy mint ellenfeleinek többsége, nem a természeti jelenségek tudományos megközelítése és a természetről való filozófiai reflexió között tesz különbséget (ez utóbbit általában megkövetelik). Ezért utasította el, hogy a kopernikuszi rendszert annak megdönthetetlen bizonyítékokkal történő igazolásáig hipotézisként előadja. Ez egyébként az ő zseniálisan bevezetett kísérleti módszerének követelménye volt.

Továbbá a világ geocentrikus ábrázolását a kor kultúrájában úgy ismerték el, mint ami tökéletesen megfelel a biblia tanításának, amelyben néhány kijelentés – szó szerint véve – megerősíteni látszott a geocentrizmust. A kor teológusai tehát a következő problémával álltak szemben: a heliocentrizmus és a Szentírás összhangja.

Így az új tudomány a maga módszereivel és a kutatás szabadságával, ami előfeltétel volt, arra készítette a teológusokat, hogy bibliaértelmezési kritériumaikra kérdezzenek rá. ez legtöbbjüknek nem sikerült.

Érdekes módon Galilei mint őszintén hívő ember ezen a ponton

előrelátóbb volt, mint teológiai ellenfelei. Benedetto Castellinek ezt írja: „Ha már az Írás nem tévedhet, annak néhány magyarázója és értelmezője mégis tévedhet különböző formában” (1613. december 21-i levél – a „Edizione nazionale delle Opere di Galileo Galilei” c. műben, szerk. A. FAVARO, 1968-as új kiadás, V. kötet, 282. old.). (A továbbiakban „MŰ”-ként idézzük. Ismert továbbá az 1615-ben Christina von Lorenanak írt levele, ami a Szentírás értelmezéséről szóló értekezésnek tekinthető, uo.: 307-348. old.)

6. Már itt levonhatunk egy végkövetkeztetést. Ha a természeti jelenségek tanulmányozásának feltűnik egy új formája, akkor a tudományágak egészét kell tisztázni. Erre azért van szükség, hogy jobban el lehessen határolni az egyes tudományok saját területét, megközelítési módját, módszereit, továbbá végkövetkeztetések jelentőségét pontosan meg tudjuk határozni. Más szavakkal fogalmazva: ez az új dolog minden tudományágat arra kötelez, hogy pontosabban tisztában legyen saját jellegével, természetével.

A kopernikuszi rendszer által előidézett fordulat tehát szükségessé tette annak átgondolását, hogy miként értendők a bibliai tudományok; olyan folyamatot indított el, ami később nagyon ösztönzőleg hatott a modern exegetikai munkákra, melyek a „Dei Verbum” c. zsinati konstitúcióban megerősítést és új impulzust kaptak.

7. A válság, melyre utaltam, nem az egyetlen tényező, ami kihatással volt a biblia értelmezésére. Most a problémának a második, nevezetesen a pasztorális aspektusáról szeretnék szólni.

Sajátos küldetésénél fogva az egyháznak kötelessége, hogy szem előtt tartsa igehirdetésének pasztorális kihatásait. Egy dolgot mindennek előtt le kell szögezni: ennek az igehirdetésnek meg kell felelnie az igazságnak. Ugyanakkor képesnek kell lennie arra, hogy egy új tudományos tényt figyelembe vegyünk, ha ellentmondani látszik a hit igazságának. A Kopernikusz elméletét illető pasztorális ítéletet annyiban volt nehéz megfogalmazni, amennyiben a geocentrizmus látszólag magához a Szentírás tanításához tartozott. Szükség lett volna a gondolkodási szokások legyőzésére és egy új pedagógia kialakítására, ami Isten népét segítheti. Fogalmazzunk általánosan: A pásztornak valóban bátornak, merésznek kell lennie, magatartása ne legyen bizonytalan, de kerülje az elhamarkodott ítélezést is, mert mindkét esetben komoly károkat okozhat.

8. Emlékeztetni szeretnék egy ahhoz hasonló válságra, amiről itt most szó van. A múlt században és századunk elején a történettudományok fejlődése új ismereteket hozott a bibliára és a vele kapcsolatos területekre vonatkozóan. De az a racionális kontextus, amelyben az eredményeket legtöbbször bemutatták, azt a látszatot kelthette, mintha ezek az

eredmények károsak lennének a keresztény hit számára. Így némelyek, akik a hitet meg akarták védelmezni, azt gondolták, hogy el kell utasítani a komolyan megalapozott történelmi végkövetkeztetéseket. Ez azonban elszegt és szerencsétlen döntés volt. Az egyik úttörő, P. Lagrange képes volt arra, hogy a szükséges megkülönböztetéseket biztos kritériumok alapján felkínálja.

Meg kell ismételni a fentebb mondottakat. A teológusok kötelessége rendszeresen tájékozódni a tudományos eredményekről azért, hogy esetleg megvizsgálják, hogy ezeket az eredményeket figyelembe kell-e venniük reflexiójukban, vagy pedig tanításukat másképp kell megfogalmazniuk.

9. Ha a mai kultúrát a tudományba vetett hit tendenciája jellemzi, akkor Galilei korának kulturális horizontja egységes és egy különös filozófiai műveltség által meghatározott volt. Egy kultúrának ez az egységes jellege, ami voltaképpen ma is pozitív és kíváncsi volna, volt az egyik oka Galilei elítélésének. A teológusok többsége nem tudott formálisan különbséget tenni a Szentírás és annak értelmezése között, és így a tudományos kutatás egyik kérdése helytelenül a hittan síkjára került.

Amint Poupard bíboros megfogalmazta, Robert Bellarmin – aki a vita valóságos horderejét felismerte – azt a felfogást képviselte, hogy a Föld Nap körüli forgásának esetleges tudományos bizonyítékai tekintetében „azoknak a szentírási helyeknek a magyarázatánál, melyekről úgy tűnik, hogy a Föld mozgása ellen szólnak”, legyünk nagyon óvatosak és „inkább mondjuk, hogy nem szeretnénk tévesnek feltüntetni azt, amit bizonyítanak” (Foscarininek írt, 1615. április 12-én kelt levél, id. mű, XII. kötet, 172. old.). Előtte már Szent Ágoston is megfogalmazta ugyanezt a bölcsességet: „Ha valaki a szentírás tekintélyét kijátszaná egy világos és biztos bizonyíték ellen, az téved, és az igazsággal nem az írások valódi értelmét állítja szembe, ezt ugyanis igazában fel sem fogta, és saját gondolatát tette ennek helyére, tehát nem azt mutatta be, amit az írásokban fellelt, hanem azt, amit saját magában talált, úgy állítva be, mintha az az írásokban lenne” (143. levél; n.7; PL 33, col 588). Egy évszázaddal ezelőtt XIII. Leó pápa „Providentissimus Deus” c. enciklikájában felelevenítette ezt a gondolatot: „Mivel egy igazság nem mondhat ellent egy másik igazságnak, biztosak lehetünk abban, hogy nem lehet tévedés a szentírás értelmezésében vagy más vitatémában – ezt csak állították” (Leonis XIII Pont. Max., Acta, vol. XIII, 1894, 361. old.).

Poupard bíboros szintén elmondta, hogy az 1633-as ítélet nem volt visszavonhatatlan, és a folytatódó harc csak 1820-ban ért véget, amikor is engedélyezték a mű kinyomtatását (vö.: Pápai Tudományos Akadémia, Copernico, Galilei e la Chiesa, Fine della controversia /1820/). Az ügyel kapcsolatos iratokat W. Brandmüller és E. J. Greil adta ki Firenzében

1992-ben.

10. A felvilágosodás korától kezdődően mind a mai napig Galilei ügye egyfajta mítoszt teremtett, amelyben az események ábrázolása nagyon távol állt a valóságtól. Ebből a szempontból nézve Galilei esete szimbólummá vált; jelképezte azt, hogy az egyház állítólag a tudományos haladás ellen van, és szimbolizálta a dogmatikus „obskurantizmus” és az igazság szabad kutatásának ellentétét. Ez a mítosz a kultúrában jelentős szerepet játszott, és hozzájárult ahhoz, hogy sok tudósban jóhiszeműen felvetődhessen a gondolat, miszerint a tudomány szelleme, a kutatás etikája nem egyeztethető össze a keresztény hittel. Egy tragikus kölcsönös meg nem értést úgy állítottak be, mint a tudomány és hit alapvető ellentétének következményét. A legújabb történeti kutatások eredményeire támaszkodva azonban kijelenthetjük, hogy ez a fájdalmas félreértés már a múlté.

11. Galilei esete egy örökké aktuális tanulsággal szolgál hasonló helyzetekben, amik ma is és a jövőben is előfordulhatnak.

Galilei korában a világ elképzelhetetlen volt egy fizikailag abszolút viszonyítási pont nélkül. És mivel az akkor ismert kozmosz úgymond a naprendszerre korlátozódott, ezt a viszonyítási pontot nem tudták vagy a Földre vagy a Napra helyezni. Ma, Einstein után, és a kozmoszról való ismeretek birtokában egyik viszonyítási pontnak sincs akkora jelentősége, mint Galilei korában volt. Ez a megállapítás természetesen nem érinti Galilei állásfoglalását a vitában; de felhívhatja figyelmünket arra, hogy két oldalú és szembenálló nézeteken túl létezik egy átfogó nézet, ami mindkettőt magába foglalja és felülmúlja.

12. További tanulság az a tény, hogy a különböző tudományágaknak különböző módszerekre van szükségük. Galilei, aki gyakorlatilag a kísérleti módszert feltalálta, zseniális képzelőerejének köszönhetően fizikusként megértette, hogy az akkor ismert világ központjaként csak a Nap jött számításba. Az akkori teológusok tévedése viszont az volt, hogy ragaszkodtak a Föld központi helyzetéhez, azt képzelve, hogy a fizikai világ struktúráinak megismerése a szentírás szó szerinti értelmezésével lehetséges. De emlékezzünk Baroniuss híres mondására: „A Szentlélek azt akarta nekünk megmutatni, hogy miként jutunk el a mennybe, és nem azt, hogy részleteiben milyen a menny.” A biblia valójában a fizikai világnak nem a részleteivel foglalkozik, ezek megismerése az ember tapasztalására, gondolkodására van bízva. A tudásnak tehát két területe van. Az egyiknek a forrása a kinyilatkoztatásban van, a másikat azonban az ész, az értelem saját erejével fedezheti fel. Ez utóbbi területhez tartoznak a kísérletes tudományok és a filozófia. A két terület megkülönböztetését azonban nem szabad ellentétnek felfogni. A két terület messze nem idegen egymástól, nagyon sok érintkezési pontjuk van.

Módszereik különbözősége mindazonáltal lehetővé teszi a valóság különböző aspektusainak feltárását.

III.

13. Az Akadémia ebben a szellemben folytatja munkáját. Fő feladata az, hogy a tudományok jogos autonómiájának megfelelően elősegítse a tudomány fejlődését (Gaudium et spes, 36,2), amit az apostoli szentszék alapszabályzatában nyomatékosan elismer.

Egy tudományos vagy filozófiai elméletnél az a fontos, hogy az igaz, vagy legalább alaposan megindokolt legyen. Az Akadémiának éppen az a célkitűzése, hogy a tudomány jelenlegi szintjén és a maga területén azt feltárja és közölje, ami bizonyítottan igaz vagy legalább valószínűleg igaz lehet, hogy értelmetlen és oktalan volna visszautasítani. Így elkerülhetők az értelmetlen konfliktusok.

A tudományos információ komolyan vételével az Akadémia hozzájárulhat azoknak a sürgető problémáknak a pontos megfogalmazásához és megoldásához, melyeket az egyháznak különleges küldetése okán figyelembe kell vennie: ezek olyan problémák, melyek nem csak a csillagászatot, a fizikát és matematikát érintik, hanem olyan viszonylag új tudományágakat, mint a biológia és a biogenetika. Sok új tudományos felfedezés, azok lehetséges alkalmazása ma soha nem tapasztalt mértékű direkt hatással van magára az emberre, gondolkodására, cselekedeteire; úgy tűnik, hogy magának az emberi létnek az alapjait is veszélyezteti.

14. Az emberiség számára a fejlődésnek kettős formája adott. Az első magába foglalja a kultúrát, a tudományos kutatást és technikát vagy mindazt, ami az ember és a teremtés horizontjához tartozik, és bámulatos gyorsasággal fejlődik. Ha azonban ennek a fejlődésnek nem az a rendeltetése, hogy pusztán kívülről, a felszínen viszonyuljon az emberhez, akkor szükségszerűen fejleszteni kell a tudatot és annak alkalmazását. A fejlődés második útja az emberben lévő valamennyi mélyebb dolgot érinti, amennyiben a világon és önmagán átlépve ahhoz fordul, aki mindennek a teremtője. Csak ez a felfelé vezető út adhat végső soron értelmet az ember létének és tevékenységének, mert ez az út teremti meg a kapcsolatot az ember eredete és célja között. Ezen a kettős horizontális és vertikális úton valósítja meg magát az ember teljesen mint szellemi lény és homo sapiens. Meggondolandó természetesen, hogy ez a fejlődés nem egyenletes, nem egyenes vonalú, és a fejlődés nem mindig harmonikus. Ebből adódik a rendezetlenség, ami hozzátartozik az ember helyzetéhez. Az a tudós, aki ezt a kettős fejlődést tudomásul veszi és figyelemmel van rá, az hozzájárul a harmónia helyreállításához.

Aki a tudományos és technikai kutatásnak szenteli életét, az abból indul ki, hogy a világ nem káosz, hanem kozmosz, hogy tehát a természeti törvényeken belül létezik rend, amit meg lehet ismerni, amin el lehet gondolkodni, és ami ezért bizonyos rokonságot mutat a lélekkel. Einstein mondta: „A világban annyi érthetetlen dolog van, s ez feltételezi, hogy ezek érthetőek” (in „The Journal of the Franklin Institute”, 221. kötet, 1936. március). Ez az érthetőség, amit a tudomány és technika lélegzetelállító felfedezéseivel megerősít, végül arra a transzcendens és eredeti gondolatra hívja fel a figyelmet, amit minden létező magában hordoz.

Hölgyeim és Uraim, kívánom, hogy tudományos munkájuk és kutatásuk adjon kortársainknak hasznos útmutatásokat egy harmonikus társadalom felépítéséhez egy olyan világban, amely több figyelmet fordít a humanitásra. Köszönöm a Szentszéknek tett szolgálatukat, és kérem Istent, hogy adományaival töltsse el Önöket.

* * *

A tanulás az örök értékekre irányul

II. János Pál szentbeszéde azon az istentiszteleten, melyet október 23-án a Szent Péter bazilikában tartottak a pápai egyetemek tanévnyitóján

1. „Még sok mondanivalóm volna” (Jn 16,12).

Jézus ezt mondja tanítványainak, amikor összegyűltek az utolsó vacsora termében. Ezt nekünk is mondja, akik ma este összegyűltünk a Szent Péter bazilikában az új tanév megnyitója alkalmából.

Igéjét az egyetemek tanszékeinek kell hirdetniük; a diákságnak hallania kell ezt az ígét, elmélkednie kell róla; az értelem fényévé és a szív erejévé kell válnia.

Az Ő igéje! Ez tölti be a tudomány sok-sok áramlatát, az emberi tudomány számtalan ágazatát, melyek az isteni bölcsesség, az örök ige forrásában találkoznak.

„Még sok mondanivalóm volna.”

2. A zsoltárban ezt énekeljük: „Uram, mi Urunk, milyen csodálatos széles e világon a te neved!” (Zsolt. 8,2).

Köszönjük neked Urunk, Istenünk szent nevedet, melynek te készítettél helyet szívünkben.

Minden igaz dologgal, amit a világ nekünk mond, Isten neve talál bennünk lakóhelyet. Ebben a névben találkozik össze az emberi megismerés minden áramlata, mert ezek Isten igéjének mély folyásában mozognak. Mindegyik az igazi megismerés útját nyitja meg, amelyben az élő Isten szava az egyház „teo-logos”-ává lesz.

Ó Urunk, Istenünk, milyen nagy a Te neved az egész világegyetemben!

3. Az olvasmányban hallottuk János apostol első levelét. János apostol az atyáknak és fiaiknak ír; levelében egyszer az atyákhoz, máskor a fiaikhoz fordul.

Mit ír az atyáknak, azaz a tanítóknak, professzoroknak és nevelőknek?

Megismertétek azt, aki kezdettől fogva van (1 Ján 2,13). Megismertétek. Ezért az a kötelességetek, hogy megismerésetek gyümölcsét továbbadjátok.

Mit ír a fiataloknak? Az Ő nevében bocsánatot nyertek bűneitek. Legyőztétek a gonoszt. Erősek vagytok, és él bennetek Isten tanítása (1 Ján 2,12-14).

Isten igéje, Isten tanítása... Sokan hirdetik ugyan Isten igéjét, de van egy rejtett tanító („Deus absconditus”): az igazság Lelke, aki elvezet titeket a teljes igazságra (Jn 16,13).

Ő maga a tanítók és tanulók mestere. Jöjj Szentlélek!

4. Miért írja János apostol az ifjaknak: „Ne szeressétek a világot, sem azt, ami e világban van!” (1 Ján 2,15), ha az evangéliumban Jézus szavait idézi: „Mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött fiát adta érte” (Jn 3,16)?

Itt, a levélben azt írja: „Ne szeressétek a világot!” Az evangéliumban, Jézus és Nikodémus beszélgetésében azonban azt mondja: Isten nem azért küldte Fiát a világba, hogy elítélje a világot, hanem hogy üdvözüljön általa a világ: Isten Fia azért jött a világba, hogy megmentse azt (Jn 3,17).

Mit jelentenek tehát ezek a szavak „Ne szeressétek”? Azt jelentik: Azzal a szeretettel szeressétek, ami Istentől, a megváltó üdvözítő szeretetétől jön!

Ez a szeretet egyesítsen minden erőt, ami bennetek, értelmetekben, szívetekben és akaratotokban van. A bűn öröksége soha ne hagyja, hogy elpazaroljátok ezeket a szellemi energiákat. A bűn öröksége és a szeretet öröksége minden egyes emberben megvívja harcát. Istennek arról a szeretetéről van szó, amely kiáradt szívünkbe a ránk árasztott Szentlélek által (Róm 5,5) és örökre megmarad.

„Tanulni.” Arra kérem a diákokat és tanárokat, hogy soha ne lankadjanak a tanulásban. Ez a szó az emberi szellem törekvését fejezi ki, azt a törekvést, erőfeszítést, aminek szükségszerűen az örök, soha nem múló értékekre kell irányulnia.

5. „Még sok mondanivalóm volna, nem vagytok azonban elég erősek hozzá” (Jn 16,12).

Így szól Jézus az apostolokhoz szenvedésének előestéjén. Tudjuk, hogy a következő napon, a próbatétel órájában az apostolok nem voltak elég erősek.

De ezekben a szavakban benne van az igazság és a szeretet teljessége.

Benne minden végérvényesen beteljesedett. Minden emberi valóság örökre legyőzetett: „Úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta oda, hogy mindaz, aki benne hisz, ... örökké éljen” (Jn 3,16).

Az eukarisztiában, az örök élet szentségében megújul és megvalósul a kereszt szava, vagyis Krisztus húsvéti áldozata, Krisztus titkában való részesedésünk.

Urunk, Istenünk köszönjük neked szent nevedet, melynek szívünkben lakóhelyet készítettél. Ámen.

(Fordította: Kasparik Katalin)